

HEGEDŰS SÁNDOR

Történelmi miniatúrák

7 ESSZÉ

BUDAPEST

Z-füzetek/89

**Sorozatszerkesztő
SIMOR ANDRÁS**

**Fedélterv és tipográfia
JORDÁN GUSZTÁV**

© Hegedűs Sándor

Hegedűs Sándor történelmi miniatúrái 1992 és 2000 között jelentek meg az Ezredvég hasábjain. A történelem az igényes ismeretterjesztés mellett az a cél is vezette, hogy a tényeknek megfelelően idézzon fel olyan történelmi pillanatok, jelenségeket és alakokat, amelyekre és akikre nemegyszer felemás módon, eltorzítva hivatkoznak napjainkban.

Letölthető:

[\[PDF formátumban \]](#) [\[EPUB formátumban \]](#)

A TISZAESZLÁRI VÉRVÁD

A honi fasiszta-fasisztoid mozgalmak egyik fő eleme az antiszemitizmus. Előtörténetéhez tartozik tehát az a zsidóellenes hecckampány, mely a múlt század nyolcvanas éveiben oly elementáris erővel kavarta fel a társadalmi feszültségek miatt amúgy is érzékeny közvéleményt.

Száztíz esztendeje annak, hogy Magyarország – nem éppen pozitív előjellel – a világ érdeklődésének homlokterébe került. 1882. május 16-án a vádhatóságok vizsgálatot rendeltek el a Tiszaeszláron rejtélyes körülmények között eltűnt Solymosi Eszter, tizennégy éves szolgálólány ügyében, aki „állítólag vallási célból elkövetett gyilkosság” áldozata lett. Hetekig tartó felelőtlen, fondorlatos susmogás után, immár hivatalos okmányokban is megjelent a rituális emberölés irtóztató rágalma. Mindez hazánkban történt, két évtizeddel a „bűvös” huszadik század beköszönte előtt. A babonás hiedelmek feléledéséhez sajátos társadalmi viszonyok kellettek.

A vérvád, mely az ókorba nyúlik vissza s mely a „sötét” feudalizmusnak csaknem mindennapjához tartozott – enyhén szólva – anakronizmus lett a tőkés formáció általánossá válásának időszakában. A tudati állapot egyenetlenségére vall, hogy nálunk még 1910-ben is történt kísérlet e rágalom legitimálására. (Sompiák Borcsa esete.) A boszorkányüldözés akkor kudarcot vallott, de a zsidóüldözés kegyetlenebb módszereit a fasizmus később újratermelte.

Amíg nyugaton, az ipari forradalmat követően – válságoktól kísérve ugyan – a termelőerők soha nem tapasztalt fellendülése következett be, itthon mérsékeltebb haladással kellett beérni. Jóllehet a kiegyezés által teremtett feltételek az abszolutizmushoz képest javították a kapitalizálódás esélyeit, a közös vámterület, a tőkeszegénység és a feudális maradványok – mindenekelőtt a nagybirtok konzerválásával biztosított

porosz utas-fejlődés – ellentmondásossá tette a kibontakozást. Ez a hűbéri struktúrát részlegesen felmorzsoló konjunktúra új antagonizmusokat szült, súlyos társadalmi konfliktusokat okozott.

Az ország mindazonáltal jelentősen gyarapodott. A gründolások során rendre épültek a gyárak, üzemek. Hazánk mégis fejletlen agrárország maradt. Az utak és vasutak sűrűn behálózták ugyan térképünket, közlekedésünk ennek ellenére csak kullogott a kor követelményei után. Fogytak a szűzföldek és mocsarak, a mezőgazdasági terméshozam lassan, de biztatóan emelkedett – mégis kevés volt a föld és a kenyér. Pest–Buda–Óbuda egyesülése után rohamosan fejlődött a főváros – olyannyira, hogy néhány évtized alatt már kirajzolódott egy új európai metropolis körvonalai. Budapest a gazdaság és a kultúra centruma lett. Itt csomósodott össze a kapitalizmus a maga egész bonyolultságában. A belvárosi urakat fény és pompa övezte, míg a peremkerületekben, a bérkaszárnnyák, barakkok kicsiny, sötét, nyirkos szükség-lakásaiban összezsúfolt proletárság jóval a létminimum alatt tengette nyomorúságos életét. A főváros és vidék éles kontrasztjában testesült meg az új rend minden fonásága. Budapesten már többemeletes bérházak épültek, az üzemekben és a Magyar Államvasutaknál felhasználták a gőz energiáját, korszerű gépek ontották a választékos árut, megkezdték a fővárosi közlekedés és helyenként a világítás elektrifikálását, amikor a parasztság többsége még a középkorban meghonosodott háromnyomásos rendszerrel művelte földjét, kezdetleges eszközeivel. Budapesten már nagynevű sebészek hajtottak végre bonyolult műtéteket betegeiken, amikor falun sok helyütt ráolvasással „küzdöttek” a szemmel verés ellen.

A szabad verseny kíméletlen piaci törvényei a kellő anyagi bázissal rendelkező nagybirtokosokat és tőkéseket a kegyeibe fogadta, míg másokat – akik nem állták a konkurenciaharcot – az elszegényedés, a szociális kilátástalanság lejtőjére taszított. A kis- és középnemesség, a kézművesek és a parcellás parasztság tekintélyes része vészes egzisztenciális helyzetbe került. Sokan a hitelezők, az uzsorások karjaiba menekültek, akik előbb jelzáloggal terhelték meg adósaik ingatlanjait, majd – fizetésektelenség esetén – rátették kezüket azokra. Elűszott az ősi birtok, elproletarizálódott a kispolgár, a földes gazda, s ennél fogva e süllyedő rétegek aligha lehettek hordozói a kapitalizmusnak.

Az 1867-ben emancipált zsidóság, mely már korábban vagyont és gazdasági tapasztalatokat halmozott fel a kereskedelem és pénzügyek révén, befektethette szaporodó tőkéjét az iparba, a mezőgazdaságba, a bankéletbe, „nyakára növe” a szabad versenyben tehetetlennek bizonyult vállalkozóknak.

Minthogy pedig az új, vagyonosodó osztály tagjainak nem kis hányada zsidó volt, a deklasszálódók bennük látták a „nemzet” megrontóit, elszegényedésük okozóit, minden bajok forrását.

Az államilag támogatott liberalizmus és kereszténység, a megtűrt függetlenségi gondolat, demokrácia és antiszemitizmus, a rendőrileg üldözött szocialisztikus eszmék e kavalkádjában tudatzavarok léptek fel azokban a közegekben, melyek a nagy tőkés átrendeződéssel létbizonytalanságba kerültek.

A múlt század hetvenes-nyolcvanas éveiben felerősödött tehát az antiszemitizmus, mely fő tartalma lett a kibontakozó feudális-reakciós antikapitalizmusnak. A fejlettebb nyugati demokráciákban a zsidóellenesség inkább politikai síkon mozgott, míg keleten kegyetlen pogromok formáját öltötte (Oroszország, Románia). Németországban gomba módra szaporodtak el az antiszemitizmus „teoretikusai” (Dühring, Rohling), akik a zsidókban már nem felekezeti, hanem faji ellenséget láttak, akik az izraelitákat – éppen biológiai adottságaik miatt – képteleneknek tartották az asszimilációra, de arra igen, hogy uralomra törjenek.

A rasszizmus e formája 1875-ben jutott első ízben szóhoz a Tisztelt Házban. Istóczy Győző – földjét vesztett képviselő – ismertette a honatyákkal nemzetmegváltó programját. Abban a hitben élt, hogy a több éve folyó módszeres agitáció jelentős tömegbázist verbuvált mozgalmának, de csalódnia kellett. Istóczy ezúttal a zsidók bevándorlásának megakadályozását javasolta, mert tartott a „galíciaiak” mindenkit elnyelő felülkerekedésétől. Az államhatalom beavatkozását kérte e „káros” jelenséggel szemben. Követelte, hogy a törvényhozás térjen vissza az emancipáció előtti politikához. Wenckheim Béla miniszterelnök kijelentette: ellene van minden olyan intézkedésnek, mely a vallásfelekezetek közötti békét megzavarhatja. Elszenvedett kudarcra Istóczyt nem készítette meghátrálásra. 1878-ban már eljutott a zsidók kivándoroltatásának követeléséig („Palesztinái beszéd”). A szabadelvű többség derűltséggel fogadta az „új hangot”, nem sejtve még, hogy e megnyilatkozásokkal Magyarországon zászlót bontott az antiszemita tábor. A disszonáns felszólalásra Trefort Ágoston válaszolt: sajnálja, hogy a Házban olyan doktrínákat fejtegetnek, melyek ellenkeznek a törvényhozó testület humanista szellemével, s kifejezte abbeli reményét, miszerint ez a beszéd hatás nélkül marad. Istóczy kénytelen volt visszavonni indítványát, ám kisvártatva új módszerekkel kísérletezett. 1878 tavaszán megindította a *Jövők* című lapot, nyilvános és széles körű propaganda céljából. Az újság öt hónapos vegetálás után megszűnt. Ezután csoportokat szervezett, amelyek a vidéket járva terjesztették programját. 1880-ban ismét fellépett a parlamentben, de a honatyák továbbra sem támogatták. A fáradhatatlan antiszemita 1880 októberében *Tizenkét röpirat* címmel új folyóiratot hívott életre, melyben „tudományos színvonalon” bontotta ki gondolatait. Fejtegetései között feltűnt a vérvád motívuma is; ezzel hatni tudott a primitívebb közegekben, de a képviselőház következetesen elhatárolta magát az aljas agitációtól. Istóczyékat az értetlenség elkésérettette: „Észrevettük, hogy csak kiáltó szó vagyunk a pusztában ... láttuk, hogy a mi időnk nem érkezett el, vártuk tovább ezt a mi időnket...”

És amikor híre ment annak, hogy Solymosi Eszter peszach előestéjén eltűnt, úgy gondolták, íme, eljött az ő idejük!

1882. április elsején, a zsidó húsvét előtti szombati napon történt a tragikus eset. A kétségbeesett édesanya tűvé tette Eszterért a falut. Kutatásában segítettek a rokonok, az ismerősök is, de a lánynak nyoma veszett. Először arra gondoltak, hogy elkeseredettségében a Tiszába vetette magát. Átkutatták a partot, de eredménytelenül. Voltak, akik abban bíztak, hogy elkószált valamerre, s majd előkerül. Nem került elő. Napokkal később azonban „egyesekek” furcsa dolgokról kezdtek sugdolózni: Esztert a zsidók emésztették el! A gyanút igazolni látszott az a körülmény, miszerint eltűnésének szombatján a helyi zsinagógában különös mozgolódás volt észlelhető: idegenek jöttek-mentek, nyüzsögtek, szokatlanul hosszasan imádkoztak (valójában sakterválasztás volt). Kezdetben kevesen hittek e fantasztikus feltételezéseknek, de a babonák és előítéletek fogságában élő egyszerű emberek kezdtek hitelt adni az alattomban terjesztett mendemondáknak. A falucska lassan megtelt a mítosz lélekpusztító miazmájával.

Az eseményről a helyi lapok is cikkeztek, a hatóságok hivatalos közlést rendeltek el, de mindennek semmi foganatja nem lett. Közben a vérvád rémlátomása rabul ejtette Solymosinét. Nem kétséges: a tudatlan asszony eszköze lett az antiszemita pogromlovagoknak.

A koncepció értelmi szerzői nem áttalották tanúnak megdolgozni Scharf József helyi templomszolga négyéves fiát, aki kijelentette: „Behívta atyus a magyar lányt a templomba és elvágta a nyakát.” A törvény emberei ezen a képtelen nyomon indultak el. Május 6-án kiszállt Tiszaeszlárra Jármy Jenő vencsellői járási szolgabíró, hogy ki-

faggassa a „tanút”. Az elkészített jegyzőkönyvet eljuttatta a nyíregyházi királyi törvényszékhez. Így került az ügy felderítése az ügyészség kezébe. Május 16-án megindult a hivatalos vizsgálat, s 22-én megkezdődtek a letartóztatások. A vizsgálóbírói jogkör ellátásával Bary Józsefet bízták meg, aki kurtán kijelentette a lefogottak előtt: „Magukat azzal vádolják, hogy részük van Solymosi Eszter eltűnésében ...”

Bary hamar rájött arra, hogy a négyéves Samu vallomása nem képezheti nagyszabású politikai per jogi alapját, ezért hálóját az idősebb testvérré, a tizenéves Móricra vetette ki. A fiút elkülönítették, s néhány hét alatt – mézesmadzaggal, fenyegetésekkel – felkészítették a terhelő tanúvallomásra.

Alig huszonnégy órával azután, hogy Bary kiszállt a „tett színhelyére”, a *Magyar Állam* című klerikális lap leköszölte Adamovics József tisztaeszlári plébános írását: „Egy lány eltűnésének titokzatos esete.” A pap rituális gyilkossággal vádolta meg az eszlári zsidó közösséget. A cikk mintegy jeladás volt, melyre megindult az egész antiszemita propagandagepezet.

Május 23-án már a parlamentben is visszhangra talált a plébános cikke. Ónody Géza elszegényedett eszlári földbirtokos a törvényhozás házában kész tényként ecsetelte a vádat. Tette ezt akkor, amikor éppen csak elkezdődött a vizsgálat és semmilyen bizonyíték nem állt rendelkezésre a gyanú alátámasztására.

Istóczy Győzöt, az antiszemita mozgalom atyját sem zavarta ez, s felszólalásában megfogalmazta a hajsza igazi célját: „A bünper az egész zsidóság sorsára nézve évszázadokra döntő befolyással fog bírni, s e bünper egy világgraszoló *cause célèbre*-re fog változni.”

Így indult meg a lavina. E rövid megemlékezés keretében nincs mód arra, hogy a procedúra minden részletét nyomon kövessük. Elégedjünk meg ezúttal a tömör summázattal.

Az első hullámban hat zsidót tartóztattak le. Ám a sor nem zárult le, hiszen a koncepció kiagyalói abban voltak érdekelve, hogy minél többen keveredjenek az ügybe – valamiféle általános zsidó összeesküvés jellegét adva a „gyilkosságnak”.

Noha vérnyomokat nem találtak a templomban, s a kislány holtteste után is hiába kutattak, mégis tizenkét izraelita került a csendőrök kezére. Június 18-án váratlan esemény történt: Tiszadadánál, az úgynevezett csonkafüzesi partrészletnél felbukkant a folyóban egy holttest. A hírre másnap, 19-én kiszállt Bary és apparátusa, hogy megszemlélje a kifogott hullát. Az anya nem ismerte fel a két és fél hónapig vízben ázó, s ezáltal deformálódott holttestben a lányát, néhányan azonban – csalhatatlan jelek alapján – határozottan állították: Solymosi Eszter a halott! Immár véget lehetne vetni az ügynek, hiszen Eszter előkerült, nyaka ép volt, semmiféle rituális gyilkosság jegyeit nem hordozta magán. Nem így Bary. Ha elismeri a tényeket, lezárhatja a vádaskodást, s kudarcot vall a zsidóellenes hecckampány. Ezért – mellőzve a cáfolhatatlan bizonyítékokat – kijelentette, hogy a tetem nem Eszteré, hanem egy ismeretlen nőé, akit a mágia hívei Eszter ruhájába öltöztettek. A felületes és éppenséggel nem elfogultan orvosi vizsgálat nem erősítette meg a holttest kilétét. A hullát fellelő zsidó tutajosok tehát szintén a gyanúsítottak listájára kerültek. A nyomozás lezárásával tizenöt személyt állítottak a bíróság elé. Négyet gyilkossággal, hat főt gyilkosságban való bűnrészességgel, öt gyanúsítottat pedig bűnpártolással vádoltak meg. Az előre elkészített forgatókönyv szerint kinek-kinek kidolgozták a pontos szerepét.

A lefogottakat hosszú hónapokon át embertelen körülmények között tartották, vallatva, kínozva őket; a tanúk egész sorát pedig megfélemlítéssel, lélektani átgyúrással manipulálták, hogy a per kimenetelét egyetlen melléfogás, elszólás se zavarja meg.

A végtárgyalást 1883. június 19-ére tűzték ki Korniss Ferenc törvényszéki elnök

vezetése alatt. A védelmet Eötvös Károly, az ismert függetlenségi képviselő, ügyvéd, neves író irányította. A tárgyalást a nyíregyházi megyeháza nagytermében, a nemzetközi és hazai közvélemény élénk érdeklődése mellett, a díszes helyiséget zsúfolásig megtöltő bosszúszomjas „közönség” előtt bonyolították le.

A törvényszék összesen harminc ülést tartott, számos tanút, orvosszakértőt, gyanúsítottat hallgatott ki. A vád Scharf Móric betanult leckéjére épített, melynek tarthatatlanságát, ellentmondásait a kiválóan felkészült védelem sorra kimutatta és leleplezte. A fenyegetettség súlya alatt görnyedő tanúk vallomásai és a helyszíni szemle sem igazolták az inszinuáció megkomponálóinak várakozását. A vád összeomlott, a per 1883. augusztus 3-án felmentő ítélettel végződött.

Az antiszemita tábor örjögött. így kommentálta a döntést a *Függetlenség*: „Minő kegyetlen, minő lesújtó ítéletek. Ők, a gyilkosok, ott fel vannak mentve az ítélettel...” Istóczy úgy vélte, a felmentés nem az antiszemiták, hanem az izraeliták erkölcsi veresége (*Tizenkét röpirat*). Ő és hívei a nemzetközi zsidóság ármányának tudták be kudarcukat.

Az *Egyetértés* foglalta össze legtömörebben a vérvád ügyének lezárását: „A nyíregyházi törvényszék úgy ítélte, amint a felderített tényálladék alapján ítélnie kellett, amint a törvény parancsolta, és amint az elfogulatlan közönség elvárhatta. Másként lehetetlen volt ítélnie, ha igazságos akart maradni.”

Az országgyűlés 1883. november 21-i ülésén Istóczy ismét felszólalt: „... mert hát dacára minden felmentő ítéletnek, mindenki lelke mélyén meg van győződve arról, hogy a boldogtalan Solymosi Eszter ott, a tiszaezlári zsinagógában lelte gyászos végét...”

Kossuth Lajos turini magányából is hallatta szavát: „Én az antiszemitikus agitációt mint a 19. század embere szégyellem, mint magyar restellem, mint hazafi kárhoztatom.”

A tiszaezlári vérvád örök mementó marad. Ezt vallják a haladás és emberség felvilágosult képviselői éppúgy, mint az antiszemiták.

Eötvös Károly nemcsak a védelem bravúros ellátásával, de az 1905-ben megjelentetett *Nagy per* hiteles és monumentális beszámolójával is emléket állított az igazságnak. A boszorkányüldözés megihlette Krúdy Gyulát is, aki 1931-ben a *Magyarországban* közzétette folytatásos regényét, *A tiszaezlári Solymosi Esztert*. Amit Eötvös Károly világosan megsejtett a Scharf Móric körüli manipulációkról, azt maga a koronatanú igazolta 1927-ben megjelent visszaemlékezéseiben. (*Egyenlőség*, 1927. IX. 10 – XII. 3.)

Ám az antiszemita tábor sem volt ez idő alatt tétlen. Se szeri, se száma a nyomtatásban megjelent műveknek – Ónodi Géza, Verhovay Gyula, Istóczy Győző tollából. Ezek az irományok a vérvád mellett álltak ki, bizonyítandó a rituális gyilkosságot. Ezt a nemtelen célt szolgálta Bary József, az egykori vizsgálóbíró könyve is (*A tiszaezlári bűnper*), melyet a rokonság adott ki 1933-ban. Sajnálatos, hogy Kunszabó Ferenc, a Hunnia-füzetek szerkesztője foglalkozik a memoár újbóli közzétételével, fegyvert adva ezzel az újjáéledő antiszemita, szélsőjobboldali tábor híveinek kezébe.

Hisszük, hogy a társadalom elutasítja a középkor e veszedelmes vádját, s nem válik áldozatává a felelőtlen, vad, etnikai, felekezeti előítéleteknek.

EZREDEVÉG, 1992. június

„J ’ACCUSE!”...

Franciaországot 1894 őszén hatalmas robbanás rázkódtatta meg: kiderítették, a vezérkarnál egy tüzértiszt rendszeresen kémkedik az ádáz ellenségnek – a németeknek. Az ország megzavart hangyabollyá vált hasonlatossá. Másodlagosak lettek a tőzsdei árfolyamok körüli csetepaték, az előkelő szalonokban és a sikátorok lebujáiban egyaránt az árulás foglalkoztatta az embereket. Az „Affaire” maradt csaknem 12 esztendeig a központi téma a demokrácia egyik klasszikus hazájában. Ám a felkorbácsolt szenvedélyek nem rekedtek meg a falak között, kitörtek az utcára, két táborra osztva a társadalmat. A század végére kiéleződött osztályellentéteket nem szorította ugyan háttérbe az „ügy”, de új dimenziókkal bonyolította. Lenin igen plasztikusan és tömören vázolta fel a helyzetet: a francia burzsoá köztársaságban ... elegendő volt egy olyan »váratlan« és olyan »jelentéktelen« alkalom, mint a reakciós katonai klikk ezer és ezer becstelen csalásainak egyike (Dreyfus-ügy), hogy a népet a polgárháború közvetlen közelébe sodorja.”

A HÁTTÉR

A földrengés nem volt véletlen, és nem oka, inkább következménye, szimptomatikus jelensége egy vészes ellentmondásokkal terhelt polgári formáció működési zavarainak.

A francia hírszerző iroda (*Deuxième Bureau*) alosztályvezetője, Jean Sandherr ezredes kezébe került a német követség papírkosarából egy úgynevezett *bordereau* (jegyzék), mely kétségbevonhatatlanul arra utalt, hogy a vezérkarnál valaki összejátszik a „*boche*-okkal”, rendszeresen tájékoztatja őket bizonyos hadititkokról. Megkezdtek a nyomozást, s hamar megbizonyosodott, hogy a kém „D” jelzéssel dolgozik megbízóinak. Azt is feltételezték, hogy az illető tüzér. Normális viszonyok között, amennyiben lelkiismeretesen és tárgyilagosan kutatják a körülményeket, megfejtették volna, ki rejlik a „D” mögött, csakhogy akkor Franciaországban nem voltak „normális” körülmények.

A francia *Gloire*-t súlyos sérelem érte: 1870-1871-ben Sedannál és Metznél III. Napóleon hadserege csúfos vereséget szenvedett a Németország egyesítésén fáradozó poroszoktól, miáltal Európában megjelent egy gyorsan iparosodó, a franciák kontinentális hegemoniáját (és gyarmatait) fenyegető új, félelmetes hatalom – a teuton militarizmus. A versailles-i ellenforradalom csak Bismarck segítségével tudott úrrá lenni a párizsi proletariátus 72 napos kísérlétén, a kommünön, és le kellett mondania Elzász-Lotharingiáról, amellet tetemes (5 milliárd frank) hadisarc fizetésére

kötelezték az országot.

A nemzeti sérelem szégyene és bélyege ott sütött minden francia patrióta homlokán. A kudarc romjain keletkezett Harmadik Köztársaság viselte a frankfurti béke politikai, gazdasági és morális következményeinek terheit. A polgári demokrácia képlékenységét igyekeztek kihasználni olyan erők, melyek egy monarchista restaurációban voltak érdekeltek: az arisztokrácia, a klérus, a revánsról álmodozó tábornoki kar nem jelentéktelen része. A köztársaság védelmében állt ki a burzsoázia többsége, a munkásság önálló osztályszempontjairól néha megfélemező szocialisták. A demokrácia mellett sorakoztak fel olyan neves politikusok, mint Léon Michel Gambetta, Georges Clemenceau, Jean Jaurés, s kezdetben Georges Boulanger tábornok is.

Boulanger – miután nem ő, hanem Carnot unokája lett 1887-ben Franciaország köztársasági elnöke – átment a royalistákhoz. Nyugdíjazták, de a mellőzött katonát jobboldali programmal országgyűlési képviselővé választották. Fellépett a parlamentarizmus ellen, államcsínyre készült, látva azonban annak bizonytalan kimenetelét, megfutamodott és Belgiumba menekült. Hívei csalódtak, de nem hátráltak meg. Győztek a köztársaságiak, ám a reakció folytatta harcát a demokrácia ellen. A boulangerezmus nem lebecsülendő eleme lett a konzervativizmusnak. Igazat kell adnunk Léon Blumnak, aki felhívta a figyelmet e fontos momentumra: „Nem érthetjük meg a Dreyfus-ügyet, ha nem tartjuk szem előtt azt, hogy a vihar nyolc esztendővel egy elvetélt forradalom után tört ki.” (Léon Blum: *Emlékek az Ügyről.*) Forradalmon a francia szocialista ezúttal az elvetélt puccskísérletet értette.

A köztársaságpártiak térhódítása miatt nyugtalan politikusok frontba tömörültek, hogy visszaállítsák a királyság intézményét. A burzsoá kormányok részéről megígért liberális reformok ugyancsak fellépéseik gyorsítására ösztönözték őket.

Nacionalizmusuk egyik alapvető motívuma az *antiszemitizmus* volt. Az 1789-es forradalom során emancipált zsidóság – számarányát messze meghaladó pozíciókhoz jutott a gazdasági és kulturális életben. A 39 milliós országban akkor mindössze 70 000 zsidó élt, tevékenységük a tőkés rendszert erősítette, aláásva ezzel a feudalizmus még megmaradt, de egyre gyengülő állásait. III. Napóleon koncessziókat adott a zsidóságnak, mely így vezető helyeket tudott magának biztosítani az iparban, kereskedelemben és a vasútépítés területén. A modernizáció bűneit, s egyes társadalmi rétegekre, osztályokra gyakorolt negatív hatását a zsidóság „aknamunkájával” magyarázták. A kapitalizmus és zsidóság gyűlöletes szinonimákká váltak, s ez adott gyúanyagot a franciaországi neo-antiszemitizmusnak. Egyes izraeliták meggazdagodása ingerelte az elszegényedő egzisztenciákat, ezért könnyű prédájává lettek a demagóg agitációnak. (A szituáció némiképp hasonlít az 1882–83-as tisztaeszlári hisztériához.)

A Dreyfus-ügy volt az a kanóc, mely lánggra lobbantotta a látens, de mindinkább felszínre törő szenvedélyeket.

A PER, MELY MEGRENGETTE FRANCIAORSZÁGOT

A *Deuxième Bureau* illetékeseinek kezében van tehát az a dokumentum, mely egy „D” nevű ügynök árulására engedett következtetni. Kutatgattak, tanácskoztak, spekuláltak, míg végül megkönnyebbülten felkiáltottak: „Dreyfus!” Minden egyezett: egy, a vezérkarnál dolgozó tüzerőt, akt ráadásul még zsidó is. Tudni kell, hogy a

francia hadseregben, így a vezérkarban is igen sok, a jezsuiták befolyása alatt álló tiszt teljesített szolgálatot. Tőlük nem volt idegen érzés az antiszemitizmus. Azt is figyelembe kell venni, miszerint a bizalmatlanság pszichózisát felerősítette, hogy Franciaország 1891-93-ban katonai szövetségre lépett Oroszországgal (nem minden németellenes él nélkül), s ez méltán kelthette fel Berlin érdeklődését a francia katonapolitika iránt. Nos, a reakció megtalálta a maga emberét, aki (természetesen pénzért) összeszűrte a levelet a németekkel – Franciaország megsemmisítésére.

Alfred Dreyfus tüzér százados, a harmincöt éves kiszemelt áldozat 1859-ben született az elzászi Mulhouse-ben. Apja, Raphael Dreyfus egy helyi textilüzem módos tulajdonosa volt. A család, mely régen asszimilálódott, semmi nyomát sem hordozta a zsidó identitásnak. A gyermeket elkötelezett francia szellemben nevelték, a gall öntudatukhoz akkor is ragaszkodtak, amikor szűkebb hazájuk német megszállás alá került.

Alfred – minden deheroizálási szándék nélkül állíthatjuk – nem tűnt ki tehetségével. Ám felelősségtudata és szorgalma által biztató utat járt meg a katonai pályán. 1878-ban iratkozott be az École Polytechnique-be, majd innen 1880-ban – alhadnagyi rendfokozattal – a fontainebleau-i tüzériskolába vezényelték, ahol két év múltán tüzér hadnaggyá avatták. 1890-ben már századosi ranggal került az École de Guerre-re. Megbízhatóságának, lelkiismeretességének köszönhetően 1893-ban próbaszolgálatos lett a vezérkarnál. Ez nagy megtiszteltetésnek számított. „Tüneményes” karrierje megdöbbentette antiszemita tisztársait. Ezt a területet ugyanis jórészt a klérus által támogatott ifjúságnak tartották fenn.

Alfred Dreyfus karrierje kezdetén áll, nem sejtve a feléje száguldó végzetet...

Az inkriminált jegyzéket grafológusok rendelkezésére bocsátották: állapítsák meg, Dreyfus-e annak írója? A vélemények megoszlottak: némelyek szerint igen, mások viszont kizártnak tartották, hogy a százados keze írása lenne, akadtak habozók is. Ámde ha lehet, hogy Dreyfus a jegyzék szerzője, akkor biztosan ő az! A gépezet beindult. Gonse tábornok utasította a századost, hogy 1894. október 15-én jelenjék meg (civilben!) a vezérkar próbaszolgálatosainak szemléljén. Dreyfus gyanútlanul eleget tett a parancsnak. Azonnal őrizetbe vették. Alfréd, hogy megmentse a maga és kasztja becsületét, pisztolyt kapott: megbánása és beismerése jeléül végezzen magával. Milyen könnyű lett volna a koncepciók per kiagyalóinak, ha a százados golyót röpít a fejébe. Hősrünk nem ezt tette. Ártatlanságát hangoztatta.

A reakciós sajtó szinte gombnyomásra megkezdte a féktelen uszítást. A hírhedt antiszemita Drumont szerkesztésében megjelenő és a jezsuiták által pénzelt *La Libre Parole* is: „Megfelel-e a tényeknek, hogy a hadvezetés utasítására rendkívül nagy fontosságú letartóztatás történt? A letartóztatottat hazaárulással vádolják. Amennyiben ez az értesítés megfelel a valóságnak, mit jelentsen a hallgatás? Sürgős választ kérünk.” Az újság halált követelt az árulóra, aki mögött – a sajtó állítása szerint – a zsidók állnak.

A bulvárlapok is politizálni kezdtek. A *Le Petit Journal* sejtetni engedte: „Háború esetén Dreyfus bizalmi állást töltött volna be a minisztériumban. Bajtársait az ő közreműködésével felállított halálos csapdába küldhette volna.” Mint ilyenkor lenni szokott, az újságírók szabadon engedték fantáziájukat, felnagyították, színezték és dramatizálták az esetet, hogy felkorbácsolják az indulatokat. A hecckampány élvonalában a klérus bértollnokai buzgólkodtak. A *Le Croix* című katolikus lap már pontosan tudott mindent: „Dreyfus a nemzetközi zsidóság ügynöke... mely eltökélte, hogy tönkreteszi a francia népet...”

Amikor a vezérkar által inspirált jobboldali lapok megdolgozták a közvéleményt, s bizonyítékok híján dokumentumokat gyártottak az ügy alátámasztására, 1894. december

19-én megkezdődhetett a főtárgyalás. A terhelő adatokat ott sem tárták nyilvánosság elé (mert valójában nem voltak), hanem zárt körben a bíróságnak közönséges hamisítványokat mutattak be. Ilyen körülmények között azt állíthattak, amit akartak, hiszen kivonták magukat a védők ellenőrzése alól. A Maurel ezredes által vezetett katonai testület – a jogszerűség minden látszatát felrúgva – kimondta a határozatot: örökös deportálás az Ördög-szigetre. Ez egyenértékű volt a halálos ítélettel. A Dreyfus-pártiaknak szembe kellett nézniük a justizmord tipikus esetével. A százados ügyvédeit és a családot megfosztották a fellebbezés lehetőségétől is.

A legmegalázóbb „ceremóniára” 1895. január 4-én került sor, amikor az Ecole Militaire udvarán katonai kordon és nagyszámú, lincselésre éhes nézőközönség jelenlétében Dreyfust lefokozták, kardját összetörték, váll-lapjait letépték. Az immár közlegénnyé lefokozott tüzér csak annyit tudott mondani: „Katonák! Ártatlan embert fosztanak meg a becsületétől. Éljen Franciaország!”

Az elítéltet 1895. február 21-én indították el hajón, láncra verve, a gyilkos klímájú, trópusi fogolytelepre, az Ördög-szigetre. Itt egy számára elkülönített kőházikóban tartották, éjszaka vasban, magányosan – váltott fegyveresek szigorú őrizete mellett. Az ablaktalan helyiségből nem láthatott ki, családjával alig levelezhetett, s a hatóságok csak arra vártak, hogy az embertelen körülmények mielőbb végeznek a makacs fogollyal. Jellemző Dreyfusra feltétlen hűsége a hadsereg vezetői iránt. Feleségének írott leveleiből kiderül, olyan tévedésnek tartotta az ítéletet, melyre felettesei egyszer majd rádöbbennek. A politizálástól tartózkodó, jó katona nem ismerte fel az ügy hátterét, a társadalomban lejátszódó folyamatokat. Öntudatlan játékszere lett a család öröknek, passzív szenvedő alanya a Dreyfus-pernek.

A bírósági eljárás előtt és alatt gerjesztett nacionalista (németellenes) és antiszemita hullámok lassan csillapulni látszottak. Optikai csalódásnak bizonyult ez, hiszen a mélyben ott izzott a parázs, s a sajtóban lejátszódó viták bizonyították, a jobboldalnak nem érdeke az indulatokat eltemetni.

A Dreyfus-pártiak az erkölcs és a jog megcsúfolásának tekintették a történeteket, s nem nyugodtak. Szorgosan gyűjtötték az anyagot – a per koncepciók jellegét, az áldozat ártatlanságát bebizonyítandó, így jutottak el a kutatók (egy vezérkari tiszt segítségével) olyan kétségbevonhatatlan dokumentumokhoz, melyek módosíthatták a fejleményeket.

Marie-Georges Picquart alezredes, a Deuxième Bureau új vezetője a hamis adatok tanulmányozása során felismerte az igazságot, amelyről 1897 áprilisában írásban akarta tájékoztatni a köztársasági elnököt. Az alezredes kategorikusan kijelentette: „A Dreyfus bűnéül felrótt bűncselekményeket Esterhazy követte el.” A levelet Picquart nem juttatta el a címzettnek, de barátai révén tartalma hamarosan köztudottá vált.

Gróf Ferdinand Walsin-Eslerhazy (magyar származású) őrnagy, a francia hadsereg tagja bejáratos volt a vezérkarhoz. Költekező, bohém életvitele miatt állandó pénzzavarral küzdött, s ezt enyhítendő, rendszeres informátora lett a párizsi német követség katonai attaséjának, Max von Schwarzkoppen ezredesnek.

Megkezdődött az ügy második szakasza. Dreyfus bátyja, Mathieu vádat emelt Esterhazy ellen, Clemenceau lapja, a *l'Aurore* pedig támogatta, és követelte a perújra-felvételt. A Faure-kormány – látva az ismét fellángoló antiszemita indulatokat – nem állt ki a felülvizsgálat mellett. A *La République Française* a Dreyfus-ellenes tábor álláspontját fogalmazta meg: „Ennek az árulónak a holtak birodalmában van a helye, semmi értelme exhumálni.”

A francia törvények értelmében azonban Esterhazy bíróság elé állítását nem lehetett megakadályozni, ám a vezérkar és a jogászok közös manipulációi alapján kimondták

Esterhazy ártatlanságát, következképpen Dreyfus bűnösségét. A katonai vezetőknek a kalandort mindenáron meg kellett menteniük, miután zsarolta őket: „Ha magamra hagynak, kinyitom a számat...”

Ismét magasra csaptak – pro és kontra – a szenvedélyek. Olyan légkör uralkodott el Franciaországban, hogy kevesen merték exponálni magukat egy zsidó vétlenségének bizonyítására. Még a francia izrealiták is visszahúzódtak, mert nem akarták önnön fejükre zúdítani a leszámolást követelő csöcselék haragját.

A félelem és önzés, mely a kormányban eluralkodott, nehezítette az *Affaire* kiderítését. A szocialisták megoszlottak; a Jules Guesde vezette szárny az egész ügyet a burzsoázia belső problematikájának tartotta. Nem így Jean Jaurès, aki helyesen látta, hogy a demokrácia léte vagy nemléte a tét.

1898. január 14-én a *l'Aurore*-ben megjelent Emilé Zola írása – Félix Faure köztársasági elnökhöz küldött nyílt levél formájában – *J'Accuse!* (Vádolom!) címmel. Ebben a politikailag, etikailag és emberileg eléggé fel nem becsülhető cikkben az író megdönthetetlen logikával s az anyagok ismeretében mutatta ki Esterházy bűnösségét, illetve Dreyfus makulátlanságát. a szenny ott van már Franciaország arcán, a történelem feljegyzi majd, hogy éppen az Ön elnöksége idején követtek el ilyen szörnyű társadalmi bűnt.”

Zola vitriolba mártott tollal leplezte le a vezérkarnak a *bordereau*-val üzött mesterkedését. Elmarasztalta a bíróságot, mely – engedve a felső nyomásnak – voltaképpen bizonyítékok nélkül ítélte el életfogytiglanra egy ártatlan embert. Esterhazyról így vélekedett: „...először eszt veszítette a félelemtől, már-már külföldre vagy az öngyilkosságba akart menekülni. S ekkor merész hazardírozásba kezd, egész Párizst ámulatba ejti erőszakos fellépésével és magatartásával. Valahonnan segítséget kapott...” Zola nyíltan leszögezi, hogy Dreyfusnak csak úgy szolgáltathatnak elégtételt, ha az egész vezérkart a vádlottak padjára ültetik. Nem rejtette véka alá, kit tart vétkesnek, s kit meghajszolt hősnek. „Egy pillanatra sem kételkedem abban, hogy az igazság végül győzedelmeskedik...” Az író jó prófétának bizonyult, de még sok víznek kellett lefolynia a Szajján, amíg az ügyet megnyugtatóan rendezhették.

Mindazonáltal Zola éleslátásával és bátorságával kivívta a haladó világ rokonszenvét. Mark Twain, a *New York Herald*ban az alábbiakat írta: „Mélységes tiszteletet, határtalan csodálatot érzek Zola iránt. Olyan gyávákat, képmutatókat és talpnyalókat, mint amilyenek a katonai és egyházi bíróságokban ülnek szerte a világon ... találhatóak ... De öt évszázadba telik, amíg fellép egy Szent Johanna vagy Zola.”

Sajnálatos, hogy a megdolgozott francia közvélemény egy része másként érzett. Zolát bíróság elé állították rágalmazásért és személye ellen pogromhangulatot szítottak. A *La Libre Parole* felvetette a kérdést: Mi lenne a legjobb megoldás? A Szajnába hajítsák-e a zsidókat vagy élve süssék meg őket? Jellemző az antiszemita tábor szellemi arculatára és erkölcsi züllöttségére! Tumultuózus jelenetek játszódtak le a parlamentben: egy magáról megfélemedező képviselő megütötte Jaurést, egy másik ezt sietve megtorolta. Az utcákon olyan zsidóellenes atrocitások történtek, mint később, 1938-ban a hitleri Németországban, az úgynevezett kristályéjszakán. Az 1898-as választások eredményeként egyetlen Dreyfus-párti képviselő sem jutott mandátumhoz. Méline miniszterelnök utódja, Henri Brisson szilárd republikánus politikus volt ugyan, de nem mert hozzányúlni az üggyhez. A szaporodó bizonyítékok súlya alatt azonban végül is kénytelen hozzájárulni a perújrafelvételhez. A belpolitikai helyzet is módosult. Meghalt Faure elnök, utódja a liberálisabb Emilé Loubet lett, aki szorgalmazta a bírósági ítélet felülvizsgálatát. Waldeck Rousseau miniszterelnök a polgári köztársaság stabilizálása érdekében ugyancsak szerette volna mielőbb lezárni az *Affaire*-t, a közvélemény hangulatában beálló lassú fordulat szintén kedvezett a vád újbóli meg-

tárgyalásának.

Dreyfus második pere 1899. június 7-én kezdődött. A londoni *Times* tudósítója szerint a 39 éves fogoly egy öregember benyomását keltette (amin cseppet sem lehet csodálkozni), míg Clemenceau szomorúan állapította meg, hogy a vádlott „mérhetetlenül alatta áll a Dreyfus-ügy színvonalának.” Nemzetközi felháborodást keltő döntés született. Dreyfus bűnös kémkedés miatt, de Loubet köztársasági elnök kegyelme révén elhagyhatta a börtönét. Jaurés és táborá nem volt hajlandó belenyugodni az ítéletbe, jól látták, hogy az amnesztia nem azonos a vétlenség kimondásával, a rehabilitációval.

A további bizonyítékok és a haladó közvélemény nyomása miatt újabb bírósági eljárást rendeltek el, amelyre 1904 márciusában került sor Párizsban, a Palais de Justice épületében.

1906. június 12-én megszületett a „végítélet”: Dreyfus ártatlan. A felmentett az utolsó szó jogán az alábbi megrázó nyilatkozatot tette: „Mint katona, életemet a hazának ajánlottam, és vele mindent. A hazának joga van mindent elvenni... Semmi mást nem akarok, mint a becsületemet, de azt teljesen és folt nélkül. Mert ez gyermekeim elvitathatatlan és szent öröksége.” Július 22-én az École Militaire udvarán (ahol lefokozták) a *Becsületrend Lovagjává*, ütötték.

Nyugállományba vonult, de az első világháború idején önként jelentkezett a frontra. Az immár alezredessé előléptetett katona – hosszú betegség után – 1935. július 11-én hunyt el.

Szerte a világon akadnak még történészek, akik továbbra is hisznek Dreyfus hazatérésében (D. Johnson, H. Dardenne). És bizonyára így lesz ez mindaddig, amíg nem sikerül végérvényesen leküzdeni a faji előítéleteket, az antiszemitizmust.

EZREDEVÉG, 1996. augusztus

AZ IGAZI TELEKI PÁL

A kialakulóban lévő neokonzervatív rezsim keresi identitásának történelmi gyökereit és igazolását. Ilyen megfontolásokból illesztette a közelmúltban arcképcsarnokába Teleki Pál egykori miniszterelnököt, aki ötven esztendővel ezelőtt – beismerve politikájának teljes csődjét – önkezével vetett véget életének. Nem tekinthetjük véletlennek, hogy a máriabesnyői sír előtt éppen Antall József tartotta a megemlékező beszédet. E helyütt elismerte ugyan Teleki konzervativizmusát, de – mint mondotta – „nem a szó maradi értelmében” volt az, hanem abban az értelemben, hogy életműve megtestesítője és megőrzője a nemes tradícióknak, értékeknek.

A hagyományok és értékek – ha olykor áttételesen is – mindig meghatározott

politikumhoz kötődnek, végső soron osztály vagy osztályok érdekeihez, törekvéseihez. Teleki sem az általános nemzeti és emberi „kincsek” hordozója volt, hanem a történelmi arisztokrácia képviselője, aki küldetésének tekintette a feudális elemekkel átszőtt integer Magyarország visszaállítását, a nagybirtokosság uralmának megtámadhatatlanságát – a keresztény és nemzeti „középosztály” bázisán.

CSALÁD, GYERMEKKOR, INDÍTTATÁS

1879. november 1-jén született Budapesten. Atyja, a tudós-politikus Teleki Géza, a nyugaton kialakult klasszikus liberalizmustól távol álló Tisza Kálmán-i szabadelvűség híve volt. A „generális” kormányában (1889. július 16-tól 1890. március 15-ig) a belügyi tárcát vezette, majd távozása után idejének jelentős részét a tudományoknak (történelem, szociálpolitika) szentelte. Édesanyja, Muráti Irén egy gazdag görög kereskedő leánya volt. Telekiék korábban 14 000 katasztrális hold földdel rendelkeztek a Partiumban, melytől Trianon fosztotta meg őket.

Ősi, előkelő arisztokrata család leszármazottja, akinek genézise a Szilágyi Erzsébetet is adó Garázda-nemzetségig nyúlik vissza. A grófi rangot Teleki Mihály erdélyi kancellár szerezte 1685-ben; a „két pogány közt egy hazáért” mesteri taktikusa nagy hatással lehetett Teleki Pálra, hiszen később, egészen más történelmi szituációban igyekezett alkalmazni ezt a kétes kimenetelű gyakorlatot.

A népes klán tagjai között kiváló írókat, költőket, politikusokat, tudósokat, katonákat találunk: a könyvtáralapító Teleki Sámuel, a történelemkutató Teleki Józsefet, Teleki Sándort, az 1848-as szabadságharc honvéd ezredesét, Teleki Lászlót, a „Kegyenc” című dráma íróját, a Határozati Párt vezetőjét, aki 1861-ben öngyilkos lett...; a világhírű Afrika-utazó Teleki Sámuel, a magyar nőnevelés elszánt úttörőjét, Teleki Blankát. Ezzel a hatalmas anyagi és szellemi háttérrel indult el tragédiába torkolló útjára Teleki Pál.

Középiskolai tanulmányait a budapesti piarista gimnáziumban végezte, majd 1897–1901 között a jogi karon folytatta stúdiumait. Viszonylag rövid idő alatt elsajátította a német, francia, angol és román nyelvet. A leendő professzionista politikusok számára szinte kötelező jogi diploma megszerzése mellett nagy érdeklődést mutatott a biológia és földrajztudomány iránt, nyilván azért is, mert Teleki Sámuel utazási tapasztalatai, felfedezései és élményei felkeltették a tudásra éhes ifjú kíváncsiságát. Még nem sejtette, hogy a geográfia nemzetközileg elismert szaktekintélyévé fogja magát kinőni. Az élettanba való elmélyülése során találkozott a darwinizmussal.

Darwin nézetei mindenkit megérintettek, jóllehet ezekből ki-ki más következtetéseket vont le. Teleki e tanokban nem a bibliai emberteremtés ellen keresett érveket, hanem – félreértve a fajok harcáról szóló fejezetet – a magyar fajiség mítoszának bizonyítékait látta Darwin embertani tételeiben. Politika, földrajztudomány, biológia konzervatív világképpé állt össze benne.

1903-ban doktorált. Disszertációja „Az elsődleges államkeletkezés kérdéséhez” címet kapta. Ebben a munkájában – komplexitásra törekedve – a jogtudomány mellett földrajzzal, néprajzzal és történelemmel is foglalkozott. Élete végéig megőrizte azon törekvését, hogy egy-egy kérdést a sokoldalú dimenziók kontextusában vizsgáljon.

1908-ban megnősült. Bissingen-Nippenburg Johanna grófnőt vette feleségül. Két gyermekük született: leánya, Mária, aki gróf Zichy Nándor hitvese lett, s fia, Géza, aki 1944-1945-ben a dálnoki Miklós Béla vezette első magyar demokratikus kormányban

kapott kultuszminiszteri megbízatást. (Egyébként a geológiával jegyezte el magát.)

Felsőfokú tanulmányainak befejezése után két évvel Lóczy Lajos földrajztudós mellett egyetemi gyakornok lett. Lóczy professzor nemcsak a geográfia iránti vonzalmát erősítette, de világnézetileg is igen nagy befolyást gyakorolt rá.

A két világháború közötti magyar közélet egyik legnagyobb hatású személyiségének látásmódja ezekből az építőelemekből állt össze.

A TUDÓS ÉS POLITIKUS

Teleki Pál mint tudós kezdte tehát pályafutását e század első éveiben. Még csapong, keresi a helyét. Egy ideig a *Huszadik Század* szellemisége kerítette hatalmába. A haladó értelmiség e gyűjtőhelyén a polgári demokrácia híveitől a marxistákig sok kiváló elme (Apáthy István, Jászi Oszkár, Kunfi Zsigmond, Pikler Gyula, Somló Bódog, Szabó Ervin, Szende Pál, Varga Jenő) találkozott. Teleki eleve nem tartozott e csoportosulás radikális baloldalához, de a maga módján – főként a biológia tárgykörében – ő is tudományos választ akart adni a kor kérdéseire. Arra törekedett, hogy istent kibékítse a tudománnyal, pontosabban: a tudomány segítségével hitelesítse a természetfeletti mindenható létezését. A darwinizmus leszármazás-elméletét magáévá tette, anélkül, hogy a biblikus világképpel szakított volna: „... a leszármazástan nem jön ellentétbe egy felsőbb hatalom, istenség létének lehetőségével, és senkit sem kell, hogy hitében megrendítsen.”

A szociáldarwinizmus alapján elfogadja „egy biológiai és embertani ismereteinken felépülő politikai és társadalmi elmélet jogosultságát”. Innen táplálkozik antidemokratizmusa. Mint mondotta: „...a ma fennen hirdetett általános emberi jogok nem léteznek, s az emberi természet helyes megismerésével az értük folytatott harc helyet fog adni egy kevesebb s a tehetségeknek megfelelő szabadságon és nagyobb szolidaritáson, de semmi esetre sem egyenlőségen alapuló társadalomnak.” A később alkalmazott elitelmélet forrásait itt találjuk meg. Ugyanígy, a darwini leszármazástan sajátos értelmezése vezeti el a nacionalizmusában oly nagy helyet elfoglaló fajelméletéhez: a társadalomtudományra átplántált biológiai törvények rendszere, megítélése szerint, „... serkenti és előmozdítja a faj nemesítésére irányuló törekvéseinket, erősíti a faji összetartozás érzetét, és ezzel hazafias célokat is szolgál”.

Lóczy Lajos tanára és Teleki Sámuel nagybátyja bűvkörében érdeklődésének homlokterébe egyre inkább a geográfia került. Tudományos kutatásokat folytatott Észak-Afrikában, Szudánban, Európában. Első jelentősebb munkája, a francia Földrajzi Társaság pályadíjával kitüntetett „Atlasz a japáni szigetek kartográfiájának történetéhez” már nemzetközi elismerést és érdeklődést váltott ki. Ebben a műben – a közfelfogással ellentétben – azt állítja, hogy Kolumbusz nem Indiába, hanem Japánba akart utazni, amikor véletlenül felfedezte az „új világot”. 1912-ben megírta „Amerika gazdasági földrajza” című monográfiáját. Munkásságát a magyar tudományos élet messzemenően honorálta: még ebben az évben levelező tagja lett a Magyar Tudományos Akadémiának. Székfoglalójának témája: „A földrajzi gondolat története” volt.

A tudósban kora és osztálya politikai ambíciói is munkáltak. 1904-ben Szatmáron szolgabíró lett, s a következő évben a huszonhat éves fiatalembert az Alkotmánypárt színeiben a Szatmár megyei nagysomkúti választókerület (ahol apja is képviselősködött) a parlamentbe juttatta. 1910-ig volt honatya, hogy ezután ismét a

tudománynak szentelje életét. A geográfiát nemegyszer konzervatív politikájának szolgálatába állította. A németek balkáni expanziójával szemben a Monarchia igényeit támasztja alá földrajzi érvekkel.

1914-ben elnöke lett a Turáni Társaságnak, s e funkcióját ugyancsak az osztrák–magyar gazdasági érdekek igazolására használja fel.

Az első világháború nagy részét a szerb, illetve az olasz fronton töltötte. Már 1915-ben megérezte a katonák körében egyelőre látenszen jelentkező feszültségeket. Ezért a szociális gondoskodás fontosságára hívja fel az illetékesek figyelmét. Ugyanakkor egy fajegészségügyi bizottság felállítását is javasolja, mely szervezett küzdelmet folytatna a szifilisz és a morbus judaicis ellen. Elvetette a Hoffmann Géza által hirdetett biológiai fajelmélet érvényét a soknemzetiségű országban, de Apáthy Istvánnal egyetértésben egy történelmi fajkonceptiót dolgozott ki, még nem tagadva meg a zsidóság asszimilációjának lehetőségét. Olyan szociálpolitikát sürget, mely megvédi a magyarságot a kipusztulás veszélyétől. Fellép az értékes elemek kivándorlása ellen, de támogatja a „nemkívánatos” egyedek eltávozását. Ezt a fajtisztulás egyik igen fontos útjának tekinti. Miután 1915-től a keszthelyi választókerület küldötteként ismét parlamenti képviselő lett, módjában állt aggályait a törvényhozás elé vinni.

1918-ban a Területvédő Liga élére került, melynek fő feladata a „történelmi” Magyarország védelme volt. Tudta, hogy a háború elveszett, s tudta, hogy ennek területi következményeivel számolni kell, ezért az erők összefogását sürgette. Egy olyan néprajzi térképet szerkesztett (vörös térkép), mely annak bizonyításául szolgált, hogy Magyarország lakosságának döntő többsége magyar, s elhelyezkedése lehetetlenné teszi – végzetes konzekvenciák nélkül – a soknemzetiségű állam erőszakos feldarabolását.

1919 első heteit Svájcban töltötte, itt érte utóli a Tanácsköztársaság kikiáltásának híre. Azonnal Bécsbe sietett barátjához, Bethlen Istvánhoz, hogy együtt küzdjenek a proletárdiktatúra ellen.

Létrehozták az Antibolsevista Comitét (ABC), az antant támogatásának megnyerése céljából, majd Szegedre utazott, hogy a Károlyi Gyula vezette ellenforradalmi kormányban tevékenykedjék. Előbb kultuszminiszter, majd átveszi a külügyek irányítását. Az Abrahám-féle kabinet úgyszintén igényt tartott Teleki szolgálataira. Komoly segítséget nyújtott Horthy Miklósnak a „nemzeti hadsereg” megszervezésében, ugyanakkor a „szegedi gondolat” mérsékeltebb irányzatának megalapozásában is jelentős szerepet játszott.

Az antant tartózkodó volt Telekivel szemben, mert tudta, hogy a grófnak a Regnum Marianum fenntartására épülő politikája veszélyezteti az általa elképzelt új európai struktúra kialakítását. Szegedi beszédében nem titkolta: a Szent István-i állameszmét a Duna-medence rendje alapelvének tekinti. Ugyanakkor – noha a nemzetiségek egyenjogúsága mellett tett hitet – kijelentette, hogy a kisebbségektől és a zsidóságtól feltétlen lojalitást vár el: „... aki aláveti magát a keresztényi világnézet és a nemzeti eszme követelményeinek, azt nem éri a mi agresszivitásunk ...”

Sem a Friedrich-, sem a Huszár-kormányban nem vállalt funkciót, mert készült a béketárgyalásokra. Természetesen ő sem értett egyet Trianonnal, de mint réalpolitikós belátta, az erőviszonyok nem teszik lehetővé az ellenállást, sőt, azt igen károsnak tartaná: „Megkötjük a békét olyan sürgősen, olyan gyorsan, amint csak lehet... Nem szabad elfeledkeznünk, hogy a bolsevizmus nincs teljesen leküzdve... bele kell kapcsolódnunk a bolsevizmus világszerte keresztülviendő kiirtásába.”

Párizsba négy vaskos kötettel készült, melyről tudta, hogy senki sem fogja elolvasni, hiszen eldöntött kérdés volt Magyarország területi felosztása. Ám távlatokban

hitt a revízióban, a „józan ész” felülkerekedésében: „A békekonferencián nem sokat érhetünk el, de jogainkat nem adjuk fel... idővel a békét korrigáljuk ...”

1920 áprilisában a Simonyi–Semadam-kormányban már külügyminiszter. Ebben az időszakban – 1920. június 20-án – került sor a trianoni békeszerződés aláírására. Tárgyalások folytak az oroszországi hadifoglyok hazahozatala érdekében, de mindent elkövetett, hogy megakadályozza a „vörös szellemi járvány” behatolását az országba.

TELEKI PÁL ELSŐ MINISZTERELNÖKSÉGE

Miután a kispolgári kormányok elvégezték küldetésüket, a „romeltakarítást” és a restaurációt, a sorait rendező nagytőke–nagybirtok elérkezettnek látta az időt a hatalom közvetlen átvételére. A békeszerződés megteremtette a konszolidáció külső feltételeit, immár a belső „építőmunkára” került sor. Olyan embert akart Horthy a kabinet élére állítani, aki Szegedről jött, aki az ellenforradalom megszilárdítását tekintette alapvető céljának. Választása Telekire esett. A gróf 1920. július 19-én vette át a kormánypalcát.

A parlamentben július 22-én tartotta meg nagy érdeklődéssel várt bemutatkozó beszédét.

„Mindenünnen egész Európából olyan híreket kapunk... hogy – egy geológiai hasonlattal élve – talán mondhatom, hogy annak a nagy földrengésnek, amely most végigvonul a világon és különösen Európán, ismét egy erősebb rengési időszakát éljük át... az ilyen rengési időszakok csak időleges jelenségek... csak egyes erősebb hullámverések... de nem jelentik azt, hogy a fejlődés ne menne tovább a maga természetes útján, ne haladna tovább azon új béke és megnyugvás felé, mely minden ilyen földrengést követni szokott. Ma ismét erősebben expandeálnak mindenféle erők, expandeálnak azok az erők is, melyek ezt az országot másfél évvel ezelőtt súlyos válságba, majdnem a megsemmisülés szélére vitték...”

Az új miniszterelnök megígérte, hogy erős kézzel fogja visszaállítani a jogrendet. Gyakorlatában ez minden olyan kísérlet kemény megtorlását jelentette, mely fenyegette a fennálló konzervatív-fasisztoid rezsimet. Teleki igen termékeny kormányfőnek bizonyult.

Bevezette a „megbízhatatlan” egyének kategóriáját a katonai szolgálat területén, és kilátásba helyezte a munkaszolgálat intézményének megszervezését. Egyik beszédében, 1920. július 31-én kifejtette, kiket kell megbízhatatlannak tekinteni: a belső konszolidáció „...elsősorban abban kulminál, hogy a kormány a legerélyesebb rendszabályokkal biztosítsa a jogrendet minden irányban ... Megbízhatatlan mindenki, aki a kommunizmushoz aktíve, vagy bizonyos mértékig passzíve is hozzájárult...”

A szakszervezetekkel kapcsolatban megállapította: fontosnak tartja a munkásság érdekvédelmi tevékenységét, de tiltani fogja az osztályharcos, politikai megnyilvánulásokat.

Nem tagadta a földreform szükségességét, ám olyan megoldást keresett, mely a kérdést véglegesen lezárja. Természetesen itt nem gondolt egy radikális „amerikai-utas” programra. Hirdette: „Akié a föld, azé az ország.” Ez elvből kiindulva kijelentette, hogy a nemzetfenntartó nagy- és középbirtokok nem vehetők igénybe. Csak a megbízható elemek számíthattak nála a földre, részben elidegeníthetetlen vitézi telkek formájában. Az 1920. XXXVI. tc., mely a földreformot kanonizálta, e koncepció alapján szabályozta a parasztság számára korántsem kielégítő parcellázást.

Teleki nevéhez fűződik az 1920. XXVI. tc., mely a botbüntetés bevezetéséről intézkedett. Feudális lépés volt ez a javából, még akkor is, ha alkalmazására alig került sor. Elfogadtatta a zsidóságot diszkrimináló *numerus clausus* (1920. XV tc.). Mint indoklásából megtudhatjuk, félt az ország elzsidósodásától, attól, hogy a magyarság háttérbe szorul a szellemi pályákon. Ezzel a lépésével állami szintre emelte a faji megkülönböztetést, a polgári egyenlőtlenséget.

Antikommunista beállítottságához híven megszavaztatta az 1921. III. tc.-t, mely szigorú rendszabályokat helyezett kilátásba azokkal szemben, akik a fennálló rend ellen szervezkedtek.

Megszüntette a külföld megbotránkozását kiváltó különítményeket, s nagy részüket beolvasztotta az államgépezet erőszakszervezeteibe. Az „egyenlő” távolságtartással, az „igazságos” rendcsinálással a kiegyensúlyozott kurzus, az európai jogállam látszatát akarta keltetni: „Én hoztam a numerus clausust... de ugyancsak én oszlattam fel a Britanniát.” A forradalmi baloldalnak nem lehettek illúziói: amíg fennáll a kommunizmus veszélye, nem lehet eltekinteni a kivételes rendszabályoktól. „Meg kell érteni mindenkinek, hogy Magyarországon az internacionalizmus bűn, s ha valaki internacionalistának vallja magát, azzal szemben az ország saját létfenntartásának érdekében úgy is kell eljárjon, mint a bűnössel szemben.” Ennek jegyében sürgette a népbiztosok perének lebonyolítását, s követelte Kun Béla kiadatását az osztrák hatóságoktól.

A belső feszültségek tompítására erősítette a nacionalista propagandát, párosítva a keresztény ideológia szólamaival. Elfogadta azt a javaslatot, miszerint a magyar nemzeti lobogó félárbocon lengjen, „míg a magyar szent korona birodalma a maga teljes épségében vissza nincs állítva”. Remélte, hogy Magyarország az egységes európai szövetség keretében kap majd elégtételt a trianoni sérelmekért.

Amikor kiéleződött a harc a szabad királyválasztók és a Károly exkirály visszatérését szorgalmazó legitimisták között, Teleki nem hagyott kétséget aziránt, hogy elvileg a Habsburg-restauráció híve. Korainak tartotta azonban IV Károly hazajövetelét. Midőn a király A. Sanchez spanyol állampolgár útlevelével Szombathelyre érkezett, a miniszterelnök Vass József társaságában éppen e városban tartózkodott. Ez nem volt véletlen. A királlyal való találkozása alkalmával javasolta, térjen vissza Svájcba, mert az akció sikerének nincsenek meg a külső és belső feltételei. Mindazonáltal hozzájárult a trónkövetelő manifesztumának közzétételéhez. Kétértelmű magatartása miatt 1921. április 13-án távoznia kellett magas posztjáról.

KÉT MINISZTERELNÖKSÉG KÖZÖTT

A bukott kormányfő nem csüggedt. „Ismét” földrajztudós lett, de nem mondott le a politikai tevékenységről sem. 1922-ben – pártonkívüli programmal – parlamenti képviselő, s a magyarországi cserkészmozgalom vezetője. Ez utóbbi tisztségében nagy gondot fordított a fiatalság keresztény-nemzeti nevelésére. Megválasztották ugyanakkor az irredenta Társadalmi Egyesületek Szövetsége elnökének, mely exkluzív szervezet Trianon óta ébren tartotta a revans szellemét. E törekvésével szoros összefüggésben tanácsolta 1924-ben, hogy a vezetése alatt álló Állami Térképészeti Intézetben rendezzék be pénzcsináló műhelyüket azok a kalandorok – Zadravetz István tábori püspök, Windischgrätz Lajos herceg, Nádosy Imre országos rendőrkapitány és mások –, akik az utódállamok területén végrehajtandó diverzióhoz, revíziós

propagandához anyagi fedezetet akartak elővarázsolni. Bethlen miniszterelnök is tudott a frankhamisításról, s amikor az ügy kipattant, igyekezett formális ítéletekkel honorálni a résztvevők hazafias buzgalmát. A maffia csúcsán lévők természetesen a teljes diszkréció ködében maradtak.

Teleki a közgazdaság-tudományi kar földrajzi tanszékének élére került. 1924–1925-ben a Népszövetségtől azt a feladatot kapta, hogy egy svéd és egy belga kolléga társaságában vizsgálja meg a moszuli olajvidék hovatarozása miatt kirobbant török-iraki konfliktust. E küldetés végrehajtása során jelentős tudományos megfigyeléseket is végzett. Így lett az iraki kérdés nemzetközileg elismert szakértője.

1925-ben – mint parlamenti képviselő – javasolta, hogy Magyarország lépjen ki a Népszövetségből, mert e nemzetközi szervezet érzéketlenül kezeli Horthyék kisebbségi panaszait. Bethlen e tervvel nem értett egyet, de később mégis sor került a szakításra. 1927-ben tagja lett a felsőháznak. Itt hangzott el 1928. március 13-i hírhedt beszéde, melyben újólag is hitet tett a numerus clausus mellett. Bethlen híve, támogatója, de sok kérdésben szemben állt vele. Helytelenítette a közigazgatás túlzott centralizációját, támogatta a politikai elit helyi önkormányzatát. Ugyanakkor hevesen tiltakozott minden olyan megnyilatkozás ellen, amely reményeket ébreszthetett a társadalom „alantas” közegeiben: „Fel kell szabadítanunk magunkat attól a felfogástól, hogy demokrácián politikai demokráciát értsünk.” Intézkedéseivel, tollával, retorikájával konzekvensen kitartott arisztokratikus álláspontja, az „úri középosztályra” támaszkodó nagybirtokosság megtámadhatatlan hegemoniája mellett. A polgárosodás „veszélyét” hordozó zsidóság, a demokrácia és liberalizmus eszméje – hite szerint – alááshatja a „rendi alkotmányt”, valamint a konzervatív-fasisztoid politikai felépítményt, annak feudális sallangjaival együtt. Félt a szegedi eszmerendszer és a húszas évek elején kiépült államszervezet reformjától, mert ebben védelmet látott a „szélek” felől fenyegető támadásokkal szemben.

Felismerte, hogy az 1929–1933-as gazdasági világválság egy új korszak nyitánya volt. Ám ebből a maga konzervatív módján vonta le a következtetéseket. Egyrészt Salazarban és Mussoliniban, másrészt a roosevelti New Dealben látta a változás számára elfogadható garanciáit. Bizonyos finomításokat itthon is elkerülhetetlennek tartott, de csak annyit és olyant, mely érintetlenül hagyja a horthysta rend alapjait, felépítményét, sőt: megerősíti azt.

Üdvözölte a hitlerizmus hatalomra kerülését, mert olyan erőt vélt felfedezni a Harmadik Birodalomban, mely szövetségesként számításba jöhet a bolsevizmus és a versaille-i békediktátum elleni harcban.

Ugyanakkor ismerte Hitler „Mein Kampf” című krédóját, mely semmi jót nem ígért Kelet-Közép-Európának a landsbergi rémálmok megvalósulása esetén. Támogatta Gömbös miniszterelnökségét, de óvta a fajvédő tábornagyot a nemzetiszocializmus szolgálai másolásától. Úgy vélte, a magyar viszonyoknak és tradícióknak jobban megfelel a populizmustól távol álló szegedi gyakorlat. Dédelgetett vágya volt egy olyan Egyesült Európa, mely elszigetelné a Szovjetuniót a „civilizált” világtól. Anglia, Franciaország, Olaszország és Németország együttműködésétől várta a revíziót. Nem hitt abban, hogy az egyoldalú vagy angol orientáció megoldaná történelmi sérelmünket. Az egész kontinenst hívta maga mellé az antibolsevista *cordon sanitaire* megvalósítására, mert az állami szintre emelt kommunizmus állandó lidércnyomása alatt élt, s rettegése egy új márciustól csak mélyítette politikai konzervativizmusát.

Rokonszenve a hitlerizmus iránt nem volt mentes az aggályoktól. Egyik 1937-es júliusi felsőházi felszólalásában így fogalmazott: „A magyar célkitűzések mindkét szempontjából, a nemzeti és keresztény szempontból is, sajnos veszedelmet látok.” A kiutat azonban nem ott kereste, ahol kellett volna: a külső és belső antifasiszta erőknél.

Ha ezt teszi, már nem Teleki Pál! Rossz szemmel nézte a magyarországi svábság körében kifejtett volksbundista tevékenységet, a magyar gazdaság önállóságát kikezdő német expanziót, a náciizmus ideológiájához szervesen illeszkedő egyházellenességet. Averziói voltak a nyilasok mozgolódásával szemben is, mert jól látta, hogy itt a hitlerizmus csápjairól van szó.

A mind vészterhesebb korszak erősen igénybe vette a politikus Telekit, de fáradhatatlanságára jellemző, hogy még így is talált magának időt a földrajztudomány ápolására. 1936-ban jelent meg fő műve: „A gazdasági élet földrajzi alapjai” E munkájában kimutatta a társadalmi tényezők fontosságát, a természet kapcsolatát a termeléssel. Ugyanakkor nem lehet egyetérteni földrajzi determinizmusával, mely egész geopolitikai koncepciójának alapja.

Teleki Pál 1938. május 14-én vallás- és közoktatásügyi minisztere lett az Imrédy Béla vezette kabinetnek. Jellemző volt rá előléptetések elhangzott kiszólása: „Nem rezortminiszter jön ide, mint inkább egy öreg szegedi harcos.” Nyíltan kimondta: feladatát abban látja, hogy keresztény-nemzeti szellemben hasson a fiatalságra, megóvja őket a bolsevizmustól és az akkor mind divatosabbá váló szélsőséges jobboldali irányzatok befolyásától. Pártpolitikától mentes nevelést követelt. Antiszemitizmusát az idő nem kezdte ki, ellenkezőleg: fenntartotta véleményét a zsidóságot hátrányosan érintő *numerus clausus*ról, s nem volt szándékában megrendszabályozni a kereszténynemzeti indulatoktól fűtött egyetemisták antiszemita kilengéseit.

1938 nyarán bonyolították le Magyarországon az eucharisticus kongresszust. Ez a rendezvénysorozat jó alkalom volt Telekinek, hogy kifejtse gondolatait a sarkalatos világnézeti kérdésekről. Kijelentette, az igazi haladás útja az istenhez való vonzódás, melyet a magyar lelkeség sajátjának tekintett. A harmincas években felerősödő szélső-jobboldalissággal szembeállította a maga antiliberalis-neokonzervatív világképét: „... korszerű keresztény szemlélet, nemzetnevelés, a nemzet szolgálatába állított tudomány...” Csaknem minden megnyilatkozásában visszatért Szegedhez – mutatis mutandis. Egy organikus, természettől való társadalmi-szellemi-erkölcsi egységgé mitizált közösség lebegett előtte, melyben az államiság csak burka a nemzetnek.

A tulajdonformákat megváltoztathatatlan természetes viszonyoknak tekintette. Egész életében hadilábon állt a jogegyenlőség elvével. Tagadta az általános választójog szükségességét, s a politikai szabadságot „az arra érettek” szűk körére akarta korlátozni. E nézetével összhangban az elitképzés híve volt: „A nemzetnek az az érdeke, hogy az iskolából a nem oda való gyermekeket egészen nyersen és brutálisan kivágjuk, hogy a tanár a jókkal foglalkozhassék.”

Az Anschluss után Hitler érkezettnek látta az időt arra, hogy realizálja keleti politikáját. Mindenekelőtt Csehszlovákia bekebelezését határozta el. Berlin ajánlatot tett Imrédynek: a Felvidék és Kárpát-Ukrajna fejében Magyarország vegyen részt a németek oldalán a Csehszlovák Köztársaság lerohanásában. Teleki ezt ellenezte, mert ő a nyugatiakkal egyetértésben képzelte el a revíziót. Népszavazásra gondolt, s autonómia biztosítására azon kisebbségeknek, melyek a visszatérés mellett döntenek (Kárpátukrán Vajdaság). Úgy vélte, e méltányos ígéretével vonzóvá teheti az irredenta politikát. Ott volt Kánya Kálmán külügyminiszter mellett a csehekkel folytatott sikertelen tárgyalásokon. A megoldást Hitler ezek után egy döntőbíróóság felállításában látta. Így született meg az első bécsi döntés. (1938. november 2.) A megállapodást követően Teleki szorgalmazta a rutén területek visszaszerzését, mert ezáltal Magyarország Lengyelország közvetlen szomszédságába kerülne, ami – a történelmi romantikán túl – megkönnyítené a német expanziót ellensúlyozandó Róma-Varsó-Budapest tengely létrejöttét.

Teleki 1938-ban a tokaji választókerület küldötteként ismét képviselő lett. Látva a

nyilasok előretörését, egyre jobboldalibb javaslataival akarta kifogni a szelet Szálasiék vitorlájából. Imrédynél mérsékeltebb földreformot, de radikálisabb zsidótörvényt proponált.

TELEKI PÁL MÁSODIK MINISZTERELNÖKSÉGE

Teleki Pál 1939. február 2-án ismét kormányfő lett. Olyan időben került a kabinet élére, amikor újabb világháború fenyegette az emberiséget. Horthyék alkalmasnak találták őt a revíziós politika folytatására, egyes lavírozással arra, hogy távol tartsa az országot a szuverenitását is fenyegető veszélyektől. Taktikázása azonban a németeknek és a nyilasoknak tett állandó engedményekből állt, abban a hiú reményben, miszerint e gesztusaival megmaradhatunk a germán élettér peremén, sőt: megkaphatjuk a kellő segítséget a Szent István-i birodalom feltámasztásához. Az Imrédy Bélától örökölt németbarát kormányt fokozatosan cserélte fel olyan emberekkel, akik a kettős orientáció hívei voltak. Kezdeti lépéseiben érvényesült a kontinuitás: fenntartotta az első zsidótörvény hatályát, csatlakozott az antikomintern paktumhoz, Szálasi üldözte, de tolerálta a nyilaskeresztes mozgalmat, kilépett a Népszövetségből, nem változtatott Darányi választási törvényén, jóllehet a titkosság ellen ágált: „...a nyílt szavazás felel meg a magyar nép egyenes jellemének.”

1939 márciusában Kárpát-Ukrajna – a németek jóvoltából – visszakerült Magyarországhoz. Hitler nem önzetlenül járult hozzá Horthyék ruténföldi bevonulásához, cserébe a gazdasági szállítások fokozását, a kárpát-ukrajnai volksdeutschok érdekeinek messzemenő figyelembevételét követelte.

1939 februárjában a parlament elfogadta a második zsidótörvényt (1939. IV te.), mely újabb megszorításokat tartalmazott a zsidó vállalkozókkal és értelmiségiekkel szemben. Súlyos ideológiai engedmény volt Teleki részéről, hogy a zsidóságot már nem vallásnak, hanem biológiai értelemben vett fajnak minősítette.

Teleki 1939-es tavaszi szegedi beszédében a szegedi gondolat szelleme és terminológiája szerint taglalta a belpolitikai eseményeket, de gyakorlati politikájában rákényszerült arra, hogy fokról fokra engedjen a nácizmus kívánalmainak. Mondta ugyan, „a baloldali veszély elhárításához nincs szükség nyilas pótszerekre, mert a szegedi gondolattól áthatott rendszer helytáll magáért” – ám egyre több olyan intézkedést tett, mely eltért az eredeti Teleki–Bethlen-féle elgondolásoktól. Mindazonáltal voltak olyan lépései, melyekben nem engedett még Hitlernek sem. Itt elsősorban a lengyel kérdésben tanúsított következetes magatartására kell gondolni. Amikor a nácik elhatározták Lengyelország lerohanását, szerették volna, ha ebben az akcióban a magyarok részt vesznek. Ugyanakkor a kassai vasútvonalat igénybe akarták venni hadseregük felvonultatásához. Berlin – ennek fejében – még arra is hajlandóságot mutatott, hogy Transzkárpátia néven Kárpánton túli területeket „ajándékozzon” Magyarországnak. Teleki megtagadta a náci követelést és lemondott a kilátásba helyezett területekről. Számolt azzal, hogy a Lengyelország elleni agresszióba való bekapcsolódás súlyos politikai és presztízsveszteséggel járna a hagyományos és történelmi lengyel–magyar barátság miatt, továbbá tartott attól, miszerint egy ilyen kaland óhatatlanul kiváltaná a Nyugat rosszallását, zsákutcába vinné a kettős orientációt. Meg akarta őrizni a magyar hadsereg intaktságát is, nehogy egy 1918–1919-hez hasonló „kaotikus” állapot veszélybe sodorja a rendszert, a revízió kilátásait és a magyar szupremáciát.

1940 júniusában két levélben fejtette ki álláspontját Hitlernek és Mussolininak a fenti kérdésekben: „A Berlin-Róma tengely erkölcsi és anyagi erejébe vetett mélységes hittől vezérelve ... egy általános konfliktus esetén Magyarország a maga politikáját a tengelyhatalmak politikájával fogja összhangba hozni... Nem lehet azonban kétséges, hogy e politikához alkalmazkodásunk semmi esetre sem ejtethet csorbát szuverenitásunkon.”

A második levélben már konkrétan a lengyel kérdéshez szól hozzá: „Magyarország, amennyiben az adott körülményekben nem áll be komoly változás, erkölcsi megfontolásból nincs abban a helyzetben, hogy hadműveletekbe kezdjen Lengyelország ellen.”

Hitler felháborodással vette tudomásul Teleki döntését, és hálátlansággal vádolta meg a magyar kormányt. Kilátásba helyezte, hogy további revíziós törekvéseket nem fog támogatni. A magyar vezetés ettől megriadt, és visszavonta a két levelet.

Teleki a történetek ellenére sem adta fel tartózkodó magatartását. Halifax angol külügyminiszternek írott üzenetében kifejtette: Magyarország nem kíván a lengyelek ellen harcolni, semleges akar maradni, de nem adja fel revíziós elképzeléseit. Nem hajlandó ugyanakkor semlegeségi nyilatkozatot tenni, mert ezzel megkötné a kezét.

Figyelme 1939 végén Románia felé fordul. A Szovjetunió ugyanis felszólította Bukarestet, adja vissza az 1918-ban elrabolt Besszarábiát és Észak-Bukovinát. Teleki úgy vélte, ha Románia enged a moszkvai követeléseknek, Erdély vonatkozásában engednie kell Magyarországnak is. A miniszterelnök önálló katonai akcióra gondolt, hogy a németekhez kötődő amúgy is szoros láncok ne váljanak még szorosabbakká. Hitler részben a lengyel kérdésben tanúsított magyar magatartás miatt, részben, mert nem akart a térségben bonyodalmakat, elutasította Teleki elgondolásait. Nem kívánta azonban tovább rontani a magyar-német viszonyt, ezért tárgyalásokat javasolt Bukaresttel a vita békés rendezése végett. Miután Turnu-Severinben nem sikerült a feleknek megegyezniük, Hitler felajánlotta „jószolgálatait”. Így jött létre 1940. augusztus 30-án a második bécsi döntés. Hitler kettészelte Erdélyt. Az operáció sok volt a románoknak, kevés a magyaroknak. A két szomszéd szembenállása lehetővé tette Hitler számára a felettük gyakorolt ellenőrzés erősítését. Miután Erdély északi része mégiscsak a németek jóvoltából került az anyaországhoz, újabb engedményhullámot indított el: a német csapatok átvonulhattak Romániába, fokozódott a náci birodalom gazdasági támogatása. 1940 novemberében Magyarország csatlakozott a háromhatalmi egyezményhez, Szálasi visszanyerte szabadságát, a harmadik zsidótörvénnyel (1941. XV tc.) további korlátozásokat szentesítettek, a Volksbund nagyobb mozgástérhez jutott. A kötelékek egyre oldhatatlanabbá váltak, az elkötelezettség egyre nagyobb lett.

Teleki a németek támogatásával 1940 decemberében örök barátsági és meg nem támadási szerződést kötött Jugoszláviával, hogy a déli szomszédot megnyerjék a fasiszta koalíciónak. Ugyanakkor semlegesíteni akarta Belgrádot egy tervezett dél-erdélyi akció esetére. A Cvetkovics-kormány azonban rövid életűnek bizonyult, helyére angolszász orientációt folytató kabinet került. Miután Berlin nem engedhette meg, hogy a Szovjetunió ellen felvonuló német erők déli szárnya sebezhető legyen, Jugoszlávia lerohanására szánta el magát. Hitler Bácska, Rijeka visszaadása fejében Telekit is be akarta vonni a kalandba. Az ígéretek kétségtelenül kecsegtetők voltak, s beilleszkedtek a trianoni jóvátétel két évtizedes politikájába, de a magyar kormányfő nem ily módon képzelte el a történelmi Magyarország feltámadását. Legkevésbé sem egy Angliával szembeni konfrontáció kockázatával. A miniszterelnök nagy dilemma elé került. Nem igaz az a legenda, miszerint Teleki, a Belgrádnak adott szavára hivatkozva visszautasította volna a német ajánlatot. Kész volt az együttműködésre (a Jugoszlávia területén élő magyarok védelme ürügyén), ha a német gőzhenger súlya alatt előbb

összeomlana az az ország, mellyel a decemberi szerződést megkötötték. Horthy, a magyar hadsereg vezetőit, a szélsőjobbot lelkesítette Berlin követelése, és soha nem tapasztalt nyomást gyakoroltak a kormányfőre. Teleki habozott: ha elutasítja Hitler haditervét, elveszítheti Észak-Erdélyt, ha elfogadja, a Nyugattal gyűlik meg a baja. Levelet írt Barcza György londoni magyar követnek, melyben puhatolódzott a várható angol reakció felől: „Amíg élek, az ország jogait fel nem adom és magamat szolgálilag nem fogom a németeknek alárendelni.” Barcza válasza április 2-án érkezett: „Ha... Magyarország a támadáshoz bármilyen indoklással... csatlakoznék, úgy Nagy-Britannia és szövetségesei ... hadüzenetével is számolni kell.”

Telekit Churchill hajthatatlansága összeroppantotta. Teljes elszigeteltségéből nem talált kiutat. Ebben a helyzetben már nem lehetett egyszerre két urat szolgálni. Tehetetlennek érezte magát, ezért 1941. április 3-án hajnalban az öngyilkosságba menekült.

„Szószegők lettünk” – írta búcsúlevelében, drámai önkritikával.

EZREDEVÉG, 1991. december

AZ ANTIFASISZTA KÁROLYI MIHÁLY

A klánjából és nemzetéből kitzasztott Károlyi Mihály – 40 000 hold birtokában is – a legmagyarabb arisztokraták egyike volt. Számkivetésre kárhoztatták, mivel szembeszegült osztálya népellenes törekvéseivel, s a progresszió oldalára állt. Komolyan vette a „haza és haladás” kettős jeligéjét – erre tette fel egész mozgalmas, tevékeny életét. Természetes tehát, hogy a mai rezsim elitje – amely befogadta Horthy, Bethlent, Telekit – nem tud mit kezdeni a „vörös” gróffal.

ÚTBAN A FORRADALOM FELÉ

Károlyi Mihály pályája is „szabványosan” kezdődött: főúri környezet, pazarló életmód, nagy utazások, konzervatív szemlélet. Az elődök között szép számmal voltak olyanok, akikre nem szívesen emlékezett, de akadtak, akiket példának tekintett. (Károlyi Sándor a nagybirtok vezetése alatt egy független országról álmodozott, jól prosperáló mezőgazdasági szövetkezetekkel.) A Hangya elnökeként járta a világot, ismerkedett a különböző agrártársulási modellekkkel. Hitt abban, hogy a „szövetkezeti állam” képes az osztályellentétek kiegyenlítésére, hazája felvirágoztatására. Érdeklődéssel tanulmányozta a szocialista Sidney Webb és Émile Vandervele nézeteit. 1906-ban az Egyesült Államok vendége. Megragadta az ország demokratikus légköre, amelynek mélyére akkor még nem tekintett.

Itthon előbb Tisza István oldalán lép a politikai arénába, de később, kiábrándulva a nagytőke–nagybirtok hatalmi önzéséből, Justh Gyula mellett próbálja érvényesíteni elgondolásait. Az 1912-es júliusi parlamenti botrány után kijelentette: „Tisza az egész világomat szétrombolta.” Új platformján immár az általános választójog bevezetését, dualizmus helyett a Monarchia népeinek szövetségét szorgalmazta, vállalta a szociáldemokratákkal való együttműködést és a németellenes orientáció képviselését. A demokráciában fedezte fel a tiszai diktatúra ellenszerét. Nagy történelmi felismerése

volt a fejlődést gátló latifundiumok felosztásának szükségessége. 1914 májusában Hódmezővásárhelyen, majd Cegléden (!) felvázolta földosztó programját. A maradi közéleti férfiúból reformer lett.

Az első világháború alatt továbblépett: tevékenységem a szokványos pártpolitikai rutin szintje fölé emelkedett és általános emberi tartalommal telítődött...” Ám a helyzet romlásával az „általános emberi” egyre konkrétabb és pozitívabb formát öltött. Átalakulásában nemcsak az élet tanulságai játszottak szerepet, de a marxizmussal való megismerkedése is. Mint vallotta, mindig vonzódott a zárt rendszerek deduktív logikája felé. Ifjúkorában a katolicizmus, később a marxista dialektika kerítette hatalmába. Szellemi arculatának alakulására nagy hatással volt Szabó Ervin, Ady Endre, Woodrow Wilson. A háborús tobzódás közepette pártja a különbéke és függetlenség eszméjét hirdette meg.

Újabb fordulat Károlyi Mihály életében 1918 ősze. Ne siessünk őt már *ekkor* forradalmárnak tekinteni, hiszen éppen azért állt a Nemzeti Tanács élére, hogy az ország elkerülje a „kataklizmát”, de céljaiban kétségtelenül sok radikális elem lelhető fel. És amikor „kinyílt az őszirózsa”, nem habozott: a revolúció elkötelezettje lett tisztességével, illúzióival, naivitásával, polgárisuk korlátaival.

A SZOCIALIZMUS VONZÁSÁBAN

Károlyi Mihály az emigráció évei alatt lépett életének harmadik szakaszába. Ebben őt a húszas-harmincas évek sorsdöntő eseményei motiválták: a magyarországi fasisztoid diktatúra kialakulása, a Szovjetunió fejlődése, a hitlerizmus hatalomra kerülése és a második világháború. Nagy csalódások és remények között vergődve, októbrista múltjával vívódva jutott el a kommunista mozgalom közelségébe és annak belátásához, hogy csak a tőkés rend meghaladása oldhatja meg az emberiség problémáit.

El kell utasítanunk azokat a feltevéseket (rágalmakat), miszerint Károlyi az ellene irányuló, per miatt került szembe a magyar ellenforradalommal. A politikus már a demokratikus forradalom idején averzióval figyelte a horthyizmus előképét, a Gömbös Gyula vezette MOVE-t, amelyet 1919. február 19-én végül betiltatott. Károlyit következetes baloldalisága, felelősségtudata, emberi-politikai idealizmusa és megelései tették a haladás táborának egyik vezéralakjává. Elsők között ismerte fel a Horthy-diktatúra osztályjellegét, funkcióját. Nyugat-Európában, valamint Amerikában tartott előadásai bizonyítják, mennyire azonosult a magyar társadalom elemzésében a marxisták felfogásával: meglátta a rezsimben a nagytőke–nagybirtok kizárólagos hatalmát. Mint mondotta: „Magyarországon a fasizmus sajátos formában jelentkezik, amely nem hasonlítható egy fejlett, modern kapitalista ország fasizmusához. A magyar fasiszták a Magyarországon még fennálló félféudalizmust védik. A magyar fasiszták ebben az olasz fasizmusra támaszkodnak, amely támogatja a magyar fasisztákat. Az olasz fasizmus szándéka a magyarokat rohamosztagnak, ágyútölteléknek használni a következő háborúban, mint ahogy tegnap a magyar tömegek a német imperializmus rohamosztaga és ágyútöltelékei voltak...” (Károlyi idézett beszéde 1929-ben hangzott el, még a hitleristák hatalomra kerülése előtt.)

Amíg bízott az utódállamokban, rájuk támaszkodva harcolt Horthyék ellen (lásd kapcsolatait Masarykkal és Benessel!), amikor azonban rádöbrent arra, hogy a kisantatra nem számíthat, a Szovjetunióba helyezte minden reményét. Meggyőző

erővel, cáfolhatatlan érvekkel és tényekkel leplezte le a rezsim *igazi* karakterét, a fehérterror borzalmait. Fájdalom, a Nyugat nem volt érdekelt egy nép felé nyitó rendszer létrejöttében. Ott lebegett lelki szemei előtt 1918-1919 „réme”. Horovitz Náthán amerikai ezredes küldetése bizonyítja, mennyi energiát fektetett az antant a „szerecsenmosdatásba”. Károlyi igyekezett kihasználni a hírhedt frankhamisítás okozta Horthy-ellenes pszichózist is, ám hamar be kellett látnia, hogy a nyugati hatalmak legalább olyan sürgősnek ítélték a „kínos ügy” eltussolását, mint Bethlenék. Számukra nagyon is megfelelt a szélsőséges diktatúra, amelyet jól beilleszthettek a szovjetellenes *cordon sanitaire*-be.

Károlyi tévedése abban rejlett, hogy elképzelhetőnek tartotta az ellenforradalom demokratizálását. Amikor Budapest – a gazdasági konszolidáció érdekében – népszövetségi kölcsönért folyamodott, írásban fogalmazta meg, hogy a Nyugat milyen feltételek mellett nyújtson anyagi segítséget Bethlenéknek: „A magyar kormány minden magyar állampolgárnak csorbítatlan állampolgári jogokat biztosít, beleértve a sajtószabadságot, a gyülekezési szabadságot, a szabad politikai véleménynyilvánítást és az általános titkos választójogot.” Horthy valóban tett erre vonatkozó ígéreteket, de talán egyedül Károlyi nem tudta, hogyha mindez megvalósulna, a keresztény-nemzeti kurzus megszűnne az lenni – ami. Ez irányú lépésekre Horthyék sohasem gondoltak komolyan, mivel nem kívánták „veszélybe sodorni” a fasisztoid hatalmi stuktúrát.

Károlyi Mihály – Kun Bélával ellentétben – nem hitt a terrorista uralom gyors bukásában, mert nem látott olyan belső (demokratikus és liberális) pártokat, amelyek képesek lennének megdönteni a fennálló rendszert. Ugyanakkor azt is látta, hogy a munkásosztály és a szegényparasztság gúzsbakötöttsége – legalábbis átmenetileg – megfosztotta tömegbázisától a kiutat kereső antifasiszta irányzatokat. Nem adta fel a hazai ellenzék megnyerését szolgáló erőfeszítéseket, különösen nem a kommunistákkal való együttműködést. De számára fontos volt a kedvező nemzetközi környezet is. Ezzel magyarázható nagy érdeklődése a Szovjetunió és a dunai népek konföderációja iránt.

Károlyi Mihály mindig úgy kezelte a „szegedieket”, mint velejéig romlott, korrupt, a legkegyetlenebb eszközök alkalmazásától sem visszariadó törtetőket. Olyan hatalombitorló kalandoroknak tekintette a horthystákat, akik elvakult nacionalizmusukkal és irredentizmusukkal Kelet-Európa békéjét fenyegetik. Ez természetesen nem jelentette azt, hogy egyetértett a trianoni diktátum területi következményeivel, de ellenére voltak az agresszív megoldások.

Végső konklúzióként kiállította a jobboldali rendszer pontos diagnózisát: „Megmutatta a magyar uralkodó osztály immoralitását: ennek tagjai azt hitték, hogy nekik mindent szabad. Amikor a magántulajdon szentségén alapuló társadalom kezét emel saját istenségére, amikor az uralkodó osztályok tagjai megszegik saját törvényeiket, akkor már nagy bajok vannak...”

SZOVJETUNIÓ, KOMMUNISTÁK, OKTÓBRISTÁK, SZOCIÁLDEMOKRATÁK

Magyarország távlati sorsa, az európai fasiszta tendenciák felerősödése miatt Károlyi vigyázó szemeit egyre inkább Moszkvára és a kommunista mozgalomra vetette.

Először 1931-ben járt a Szovjetunióban, a *Vue* francia magazin megbízásából, hogy

a szocialista országban lezajló agrárforradalomról írjon tudósításokat. Nem lehet őt elfogultsággal vádolni, hiszen világosan látta a rendszer gondjait, sőt fogyatékoságait is. Mindazonáltal nagy lelkesedéssel nyilatkozott a gigászi ötéves tervről (a tőkés világban ekkor tombolt a pusztító gazdasági válság) és a kolhozmozgalomról. (Levél 1931 novemberében.) Hevesen támadta a szociáldemokrácia rövidlátó szovjetellenességét, amelyet több, Jászi Oszkárnak címzett írás igazol. Rokonszenvét a szovjet emberek iránt sohasem rejtette véka alá. „A Szovjetunió, az én számomra a jelenben az egyetlen *noyau* (mag), melyben él az emberi jövő.” (Sinkó Ervin: Egy regény regénye.) Felismerte, hogy a szocializmus első országa a nemzetközi munkásmozgalom bázisa, ezért került a nyílt és kemény kritikát, noha nyugtalanították a moszkvai perek. 1943-ban írta Kéri Pálnak: „...az oroszok győzelmétől függ a progresszív Európa jövője ...” Hitte, hogy a Szovjetunió – minden hibája ellenére – magában hordozza a szocializmus lehetőségét. Jóllehet következetes antisztálinista volt, nem tagadta, hogy az iparosítás kulcsa az ország ellenálló képességének, s – vélekedése szerint – ezt csakis vérrel, verejtékkel lehet létrehozni. Úgy gondolta, a Nyugat elutasító magatartása, a Szovjetunió elszigetelésére irányuló törekvése eredményezte a diktatúrát, amely mindaddig fenn fog állni, míg a Nyugat álláspontja meg nem változik.

Károlyi Mihály pártonkívüli kommunistának vallotta magát. (Erre célzott egy Sinkó Ervinnel folytatott beszélgetésben.) Igazán sohasem lett marxista, de a tudományos szocializmus több jelentősebb tételét beépítette világszemléletébe.

Kun Béláékkal nem alakult ki szoros kapcsolat, ám Kun felmérte, hogy a politikus nagy szolgálatot tehetne, ha kívülről, „útitársként” haladna együtt a KMP-vel. Károlyi inkább a rugalmasabb, sok kérdésben reálisabban látó Landler-Lukács-vonallal szimpatizált. A Tanácsköztársaságot, az 1919-es proletárdiktatúrát elvetette, mint a szovjet módszer mechanikus kopírozását, s úgy gondolta, nekünk más úton kell eljutnunk a szocializmushoz. Élesen bírálta a magyar munkáshatalom merev, elhibázott agrárpolitikáját.

A balra tartó, egykori köztársasági elnök sorra előzte meg volt harcostársait. Fokozatosan szakított az ortodox októbrizmussal, amiből természetesen következett, hogy szembekerült az 1918-as eszmékhez ragaszkodó tényezőkkel. (Jászi Oszkár, Hock János, Vámbéry Rusztem, Szende Pál stb.) Ennek nem mond ellent, hogy emigrációs évei alatt a polgári demokratáktól a kommunistákig terjedő egységfront megteremtésére törekedett a Horthy-rendszer ellen.

Ez a kapocs igen törekenynek bizonyult, miután Jásziék nem tudtak megbékélni vezetőjük szovjetbarátságával és kommunista orientációjával. (Lásd Károlyinak a párizsi Ligában kifejtett tevékenységét!) A „tizennyolcasok” által meghirdetett „harmadikutas” koncepció egyre kevésbé volt elfogadható egy olyan ember számára, aki glóbuszunk jövőjét már a szocializmusban látta. Jászai arra igyekezett rábírní harcostársát, válasszon a demokrácia és diktatúra között, amikor az exelnök, tapasztalatai alapján ismerte fel, hogy e kettő egymást kiegészíti. Amíg Jásziék egy, a liberálisoktól a radikális kispolgárságig terjedő blokkot akartak megszervezni, Károlyi már a munkások és parasztok összefogására építette stratégiáját. Amíg az októbristák megrekedtek az integer Magyarországnál (ezt Trianon táplálta bennük), addig a politikus a dunai konföderációban fedezte fel Kelet-Európa nemzeti-nemzetiségi problémáinak megoldását. Be kell ismernünk, nem kis lelki tusájába került a „történelmi Magyarország” ábrándjának feladása, az „egyenlő az egyenlők” között elvének elfogadása. Vallotta: a revízió követelése csak kiélezi a térség ellentéteit, de a népek közötti szoros szövetség, a határok spiritualizálása nagy szolgálatot tehetne a közeledés és béke ügyének, s évszázados vita végére tehetne pontot. (Konföderációs

elgondolásaiban nem voltak szovjetellenes felhangok.)

A szociáldemokratákkal sem járt nagyobb szerencsével. A munkásegység jegyében velük is kereste a kontaktust, miután erre akarta alapozni a Liga működését. Eleve szemben állt a peyeristákkal, mert nem tudta elfogadni behódoló magatartásukat. Peyer Károly támogatta Bethlenéknek a népszövetségi kölcsön megszerzésére irányuló lépéseit. Ez felháborította a politikust: „... ez volt az utolsó csöpp, amelytől kicsordult a pohár s azóta képtelen vagyok bevenni áruló tetteiket...” 1919-ben még úgy vélte, a szociáldemokrácia jelenti Európa számára az egyetlen menedéket. (Levél Jászinak 1919 szeptemberében.) Csalatkozott azonban a magyar centristákban (Böhm Vilmos, Kunfi Zsigmond), mivel ők sem tartották elég szalonképesnek a kommunistabarát Károlyit. A nyugati polgári demokrácia körülményei között ráébredt arra, hogy ez a formáció nem ad választ az egyre súlyosbodó társadalmi gondokra, s nem képes hatékony ellenszere lenni a fenyegetően terebélyesedő fasizmusnak. Más kérdés, hogy a hitlerizmus hatalomra kerülése után (főleg a háború alatt) a különböző antiszemita csoportok egymásra találtak a közös küzdelemben.

A szociáldemokráciából való kiábrándulásában szerepet játszott a brit Labour Party magatartása és szemlélete: birodalmi gondolkodása, antimarxizmusa, szovjet- és kommunistaellenessége. Károlyi elutasította az általa korábban tisztelt Sidney Webb evolúciómzmusát, hiszen a magyar politikus már régen vallotta: a szocializmus bábája csak a forradalom lehet.

Csalódnia kellett a német szociáldemokratákban is. Elvetette Karl Kautsky ökonómiai determinizmusát és (ebben nem tudott a marxizmus álláspontjára helyezkedni) az erkölcsi rugókat tekintette a haladás kulcsának. Kiábrándította Eduard Bernsteinnek egy 1929 novemberében tett nyilatkozata: „Ha választanom kell a Szovjetunió vagy Mussolini között, Mussolinit választom.” Elítélte a német reformistákat azért is, mert az egységfront helyett Hindenburgban látták (Hitlerrel szemben) a kisebbik rosszat. Volt idő, amikor egy új Internacionálé létrehozásának tervével foglalkozott, amely egyesítette volna a munkásmozgalom különböző irányzatait. Sorozatos fiaskói ellenére sohasem mondott le az antifasiszta egységfront létrehozásának szándékáról.

HITLER HATALOMRA JUTÁSA

Károlyiék éppen Genfben éltek, amikor híre jött annak, hogy Németországban a nácik hatalomra kerültek. Ennek előszelét már korábban megérezte (*Quo vadis, Európa?* – 1928). Azonnal Párizsba költöztek, mert az idesereglő menekültek miatt itt alakult ki az antihitlerizmus egyik központja. Elsők közé tartozott, aki felemelte intő szavát a nemzetiszocializmus ellen. A Horthy-rendszerrel kapcsolatos tapasztalatai alapján ugyanis hamar felismerte a Berlinből leselkedő veszélyeket. Szerte a világon bizottságok alakultak, amelyek a fasizmus áldozatai mellé álltak. Kapcsolata a hitlerizmussal szembeni harc egyik tekintélyes vezetőjével, Willi Münzenberggel igen termékenynek bizonyult. Károlyinét hamis papírokkal Németországba küldték, hogy adatokat gyűjtsön a nemzetiszocialisták rémtetteiről. Ennek alapján készült a *Barna Könyv*, amely ország-világ előtt leleplezte a nácik emberellenes bűntetteit.

Károlyi Mihály, Henry Barbusse és Romain Rohand társaságában a fasizmus elleni harc elismert élharcosa lett. Ebben a körben a haladó értelmiség – politikailag és ideológiailag igen vegyes – osztagai gyülekeztek. Károlyi világosan látta, hogy a

hitlerizmus nem osztályok felett álló „örangyal”, hanem a nagytőke hatalma fenntartásának legbrutálisabb eszköze. (Levél Lucien Vogelnek, 1934.) Azt is megérezte, hogy a Führer a háborút jelenti, amely ellen nem pacifizmussal vagy tolsztojánus megadással kell védekezni. Tudta és hirdette: csak erős hadseregek, a fasiszmus által fenyegetett népek koalíciója és az egységfront győzheti le a nemzetiszocialisták által kezdeményezett fegyveres konfliktusokat.

Károlyi nem maradt meg az elméleti töprengés és meddő moralizálás síkján. De Gaulle példájára magyar hadifoglyokból 60–70 ezer főből álló Szabad Magyar Légiónak akart létrehozni, amely a Vörös Hadsereg oldalán küzdött volna Magyarország felszabadításáért.

Tevékenysége egyre inkább nemzetközi méreteket öltött, de sohasem tűnt el látóköréből hazájának jövőbeli sorsa. Egy független, szabad, demokratikus Magyarország lebegett lelki szemei előtt. 1941 szeptemberében megfogalmazott tervezete – lényegét tekintve – megegyezett a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front 1944. december 2-án Szegeden elfogadott programjával. Régen vallotta, hogy a népi demokrácia egyik alapvető kérdése a földreform. (Tiétek a föld, 1931.) A fasiszmus leküzdése mellett ezt állította követeléseinek középpontjába, ugyanakkor nem zárkózott el bizonyos tőkeellenes intézkedésektől sem. Ám Károlyi Mihály a demokratikus szakaszt átmenetinek tekintette egy közösségi társadalom felé vezető úton: „... erős meggyőződésem, hogy az új világot csakis a szocialista gazdasági elvek alapján lehet felépíteni...” A jobb- és ultrabaloldali erők értetlensége, valamint az ellene irányuló intrikák miatt nem adatott meg neki, hogy tehetségét és gazdag ismereteit az „új világ” megvalósításának szentelje. Szellemi örökségének tanulmányozása egyik fontos kötelességünk, hogy bölcsességét átmentsük a jövő nemzedékei számára.

EZREDEVÉG, 1994. december

KLEBELSBERG KUNÓ NEONACIONALIZMUSA

Gróf Klebelsberg Kunó a Bethlen István vezette kormány belügyminisztere (1921), majd vallás- és közoktatásügyi minisztere (1922-1931) volt.

Sokoldalú tevékenységéből (iskola-, tudománypolitika) ezúttal a neonacionalizmus elmélete kidolgozására irányuló munkásságát szeretném bemutatni, annál is inkább, mert az 1989-es rendszerváltást követő években a különböző jobboldali pártok, illetve politikusok – legtöbbször *implicit* – vissza-visszatérnek elgondolásaira.

Amikor Klebelsberg kultuszminiszteri minőségben színre lépett, az ország már

túljutott az első világháborún, a Monarchia összeomlásán, az úgynevezett utódállamok létrejöttén, az 1918-as polgári demokratikus és az 1919-es szocialista forradalmon. Kialakulóban volt a Horthy Miklós kormányzó nevéhez kötődő fasisztoid rendszer. Ez a politikai-társadalmi-gazdasági képződmény nem épülhetett csupán a népellenes erőszakra. Olyan ideológiára kívánt támaszkodni, mely – a merőben új körülmények között – ébren tarthatta a megtépázott nemzet identitását, a trianoni békediktátum által megalázott magyarság küldetésstudatát és a revans eltökéltségét.

Minderre a dualizmus nacionalizmusa alkalmatlannak bizonyult, mert az egy igen vegyes etnikumú konglomerátum fenntartásának, azon belül a magyar nagybirtokosok-nagytőkésék – e honban élő „kisebbségekkel” szembeni – vezető szerepének eszmei kifejezője volt. Az elmúlt század nemzeti ideológiája ellenállt Bécs centralista és germanizáló törekvéseinek, sőt: távlatokban az osztrák–magyar monarchia közjogi életének irányításáról is álmodozott.

Klebensberg teóriája a Tanácsköztársaság árnyéka, Szovjet-Oroszország fennállása miatt erősen átívódott az antikommunizmus elemeivel, ugyanakkor a Szent István-i kultusz és a Regnum Marianum etikai közegében nem nélkülözhetette a keresztény szellemiséget sem.

Summázva tehát: a neonacionalizmus a hatalom birtoklásának, a trianoni békeszerződés területi következményei imperialisztikus felülvizsgálatának, a magyar felsőbbrendűségi komplexusnak antibolsevista és keresztényi frazeológiával ötvözött eszmerendszere volt.

Klebensberg gróf (bizonyos vitázókkal szemben) terminológiáját szemantikai érvekkel is törekedett alátámasztani: „Én a *neonacionalizmus* szóval egy átváltozási folyamatot akartam kifejezni.” Másutt: „Ha egy régi eszme új viszonyok között és új tartalommal lép fel, akkor használjuk a *neo* szót.”

Nem véletlen, hogy a horthysta teoretikusok éppen a nacionalizmust választották a hivatalos ideológia vezérgondolatául. Tették ezt azért, mert össznemzeti érdekekre való hivatkozással át lehetett hidalni (legalábbis így hitték) a szociális ellentéteket, s könnyebben tudták a revízió céljainak alárendelni – ahogyan ők fogalmazták – az, „önző” osztályérdekeket. A kultuszminiszter nyilatkozataiból úgy tűnt, mintha a nacionalizmus lenne az az eszköz (csodaszer), mely Magyarország égető gondjainak megoldására hivatott; „A neonacionalizmus lényege az, hogy a magyar hazafiságot, az ősrégi patriotizmust öntudatosan olyan célok felé vezessük, amelyekből a magyar faj megerősödését és hazánk feltámadását várhatjuk.” A miniszter igyekezett nemzeteszmeje helyét és funkcióját meghatározni az ideológiák történelmi folyamatában, amikor kifejtette, miszerint a pacifizmus (1918) és a marxizmus (1919) „szétfoslása” után nem jöhet más, mint a nacionalizmus, méghozzá az új helyzethez szabott formában és tartalomban. Világosan utalt arra a meggyőződésére, hogy az 1918-as polgári demokratikus irányzat és a Magyarországi Tanácsköztársaság szocializmusa idejét múlttá vált. Ám koncepcióját nemcsak helyettük dolgozta ki, de ellenük is: „A XX. század nacionalizmusának egészen mások az ellenfelei. Ez a nacionalizmus elsősorban a szocializmusban rejlő nemzetköziséggel tusakodik.” Nemzeti tana, noha hordozott bizonyos diszkontinuitást is, lényegében a dualizmus sovinizmusából nőtt ki, annak adaptálását jelentette a megváltozott szituációban.

Miután a kultuszminiszter működésének idején még érvényben voltak a kemény versailles-i megkötések, hangvétele kevésbé volt kihívó, mint utódaié. Később, amikor oldódott a szigor, előtérbe került a revízióra való nyíltabb felkészülés propagandája. Ez a fordulat azonban már utódja, Hóman Bálint kultuszminiszterségére esett. Hóman Klebensberg nacionalizmusát nem tartotta egészen alkalmasnak a harmincas évek szélsőjobboldali eszméi befogadására, s a háborúra való hangos, fenyegető

felkészülésének időszakában a kultúrfölény sztereotípiáját túlságosan védekező jellegűnek minősítette. Ezért igyekezett ezt felváltani a „nemzetnevelés” támadóbb, erőszakosabb stratégiájával.

Maradjunk azonban Klebelsberg Kunónál. E fenti kitérő korántsem azt bizonyítja, mintha a gróf (így nevezték kortársai) pacifista lett volna. A kultuszminiszter is militáns politikus volt, de a helyzet (különösen a kisantant megszerveződése miatt) nem engedte meg a harsány kardcsörtetést, a fegyveres revízió kendőzetlen meghirdetését. Ám ez a – Horthy-rendszer tengelyében álló – revansizmus beépített a neonacionalizmus szövetébe: „Szeretném a köztudatba belevinni, hogy a trianoni béke következtében lefegyverzett Magyarországon a kultúrtárca voltaképpen honvédelmi tárca is. Honvédelmi tárca olyan értelemben, hogy most elsősorban a szellem, a művelődés fegyvereivel kell védeni hazánkat, s ezekkel az eszközökkel kell mindig újból és újból bebizonyítanunk a világ nemzetei előtt, hogy a magyar viszontagságos életének második ezer esztendejében is életképes, erős, és hogy bántani nagy történelmi igazságtalanság.” A politikus tehát az elszakadt nemzetiségek visszakényszerítését honvédelmi feladatnak tekintette és nem területszerző célkitűzésnek.

A kultuszminiszter nemcsak a baloldaltól határolta el magát, de a szélsőjobb-oldaltól, ez esetben a magyarság eredetét mitizáló turanizmustól is. Nem a keleti, hanem a nyugati európeér, a keresztény civilizációhoz igazodó, „modern” felfogás mellett állt ki. A gróf a magyar elit mérsékeltebb szárnyának volt a szószólója.

Amikor kereste eszmerendszerének múltbéli gyökereit, sokat merített (főleg frazeológiájában) 1848 szellemiségéből. Ám nem a forradalmat, nem Kossuthot (még kevésbé Táncsicsot), hanem Széchenyit idealizálta. A forradalom és szabadságharc mesterséges szétválasztása mögött a magyar uralkodó osztályok kiváltságait vitató, nagybirtokrendszert fenyegető irányzatok tagadása, a népfelkelések megvetése, 1918–1919-től való félelme bújt meg. Szemben állt az úri társadalom alapjait feszegető minden radikalizmussal. A forradalmat a magyar nép lelkeségétől idegen jelenségnek tekintette.

Úton-útfélen tapasztalhatjuk, hogy nacionalizmusába nem tudta (de nem is akarta) befogadni a néptömegeket. Arisztokratizmusa világosan kirajzolódott akkor is, amikor Bethlen István belügyminisztereként döntő szerepet játszott az 1922-es választási szisztéma kidolgozásában. Eltörölte a Friedrich-féle, az általános, titkos és egyenlő választásokon alapuló kormányrendeletet (5985/1919), s helyette, ugyancsak rendelettel (2200 = 1922) bevezette az „alsóbb” néprétegeket eleve kirekesztő új gyakorlatot, melyet azzal tetézt, hogy vidéken a nyílt szavazás alkalmazásával hozta előnyösebb helyzetbe a kormánypártot. Elképzeltető, hogy az etetés-itatás, a korrupció, a felelőtlen ígéretések mellett, hogyan viselkedett a falusi parasztember, amikor a csendőrök s a jegyző jelenlétében kellett nyilatkoznia, mire „kívánja” voksát leadni. Klebelsberg az alábbiak szerint indokolta antidemokratikus lépését: „Nagy veszedelem az, hogy az általános, titkos választójogot műveletlen, értelmetlen tömegeknek kell gyakorolniuk. Televényföldje az ilyen nép a legrosszabbfajta demagógiának.”

A kultuszminiszter az osztályszemlélettel szembeállította a maga sajátos „rasszizmusát”. A fajt nem biológiai fogalomnak tekintette, mint a nemzeti szocialisták, hanem történelminek: „Ha faji álláspontra helyezkednénk, a tízmillió magyarból igen jelentékeny számot le kellene ütni. Ezzel szemben a politikai okosság azt kívánja, hogy magyarnak tekintsünk ebben az országban mindenkit, aki velünk érzelmeiben, lelkeségben és nyelvben teljesen s fenntartás nélkül összeolvad.” írásaiban, előadásaiban több helyütt „magyar fajról” beszél, valójában ő (helyesen) etnikumra gondol. Nem vélekedhetett másként, különben meg kellett volna tagadnia a Zrínyieket, Petőfi Sándort, Munkácsy Mihályt, Liszt Ferencet és igen sokakat.

Mégsem tud teljesen megszabadulni a hungarocentrizmustól. Nyilván önkéntelen az az elszólása, miszerint magyar, aki „velünk” azonosul, vagyis megkülönbözteti a törzsmagyart, a „tulajdonképpenit”, az asszimilálódni hajlandókkal. Tudjuk, a történelem eme országútján nehezen találnánk „steril” magyart, akihez igazodni lehetne. Következetlensége nyilvánvalóvá válik-, ha figyelembe vesszük, hogy a gróf – még a *Teleki Pál* kormányában – részt vett a zsidóságot diszkrimináló *numerus clausus* kidolgozásában.

Klebelsberg nemzetképe szellemében nem osztályokra bontja a társadalmat, hanem destruktív (passzív, negatív) és konstruktív (aktív, pozitív) embercsoportokra. Nem nehéz kitalálni, hogy az elit nagy részét hová sorolja.

A neonacionalizmus egyik alapmotívuma a szupremácia-elmélet volt: „... jogcímünket hazánk területi épségének helyreállítására is kiváltképpen arra alapítjuk, hogy mi nagyobb és értékesebb kultúrát tudunk ezen a helyen kifejtteni, mint azok a népek, amelyeket az Entente a mi rovásunkra területileg mesterségesen nagyobbá tett.” A szlovákok, románok, horvátok ilyen lebecsülése egyébként a dualizmus kori nacionalizmusnak is fontos eleme volt, de Klebelsbergnél azt a funkciót töltötte be, hogy igazolja az elszakadt, illetve elszakított etnikumok visszaerősökölésének stratégiáját. Olyan látszatot igyekezett kelteni, mintha a Kárpát-medencében mi, magyarok lennénk az egyetlen államképes nép, amely köteles szárnyai alá venni az elmaradott régiókat, megtermékenyítve azokat ezeréves keresztény kultúránkkal.

A miniszter úgy vélte, a magyar műveltség fölényével kell bebizonyítani a világnak, hogy „eltörlésünk” szegényebbé tenné „az emberiség patrimoniumait”. Erkölcsi és szellemi energiánk megsokszorozásával ellensúlyozzuk a nemzetnek a háborús összeomlás folyamán megcsökkent fizikai erejét. „Ez az én kultúrpolitikámnak kvintesszenciája.”

E cél egyik alapvető tárgyi biztosítékát iskolánk ezreinek felépítésében látta. Klebelsberg ezt nemcsak politikai, de gazdasági kérdésnek is tekintette. Úgy gondolta, a műveltség és szakemberképzés jelentősen hozzájárulhat az ipari és a mezőgazdasági termelés fellendítéséhez. Ebben a témakörben a grófnak vitája támadt a vállalkozók egy részével, akik olcsó munkaerőre és nem pallérozott emberfökre vágytak. Nem tagadva a művelődés alapintézményei megteremtésében szerzett érdemeket, látnunk kell, az oktatás-nevelés tartalma tökéletes összhangban volt a Horthy-rendszer expanziós terveivel: a katonai kalandok sikeréhez szükség van „hazafias” és „öntudatos” ágyútöltelékekre.

Az 1929-es gazdasági világválság ugyan maga alá temette az iskolaépítés klebelsbergi elképzeléseit, mindazonáltal a torzóban maradt mű önmagában is impozáns teljesítmény.

Különös gondot fordított az intelligencia – ahogy ő nevezte, a „középosztály” – felkarolására, mert benne látta a nemzet gerincét, vezető erejét. Az iskolát és a templomot az új ember kialakításának műhelyei gyanánt kezelte. Elvetette a polgári liberalizmus individualizmusát, és az államot tartotta a kollektív, össznemzeti érdekek megtestesítőjének. Sohasem tagadta, hogy számára az olasz fasiszta diktátor, Mussolini a mérce. (Utódja, Hóman Bálint már Hitlerrel szimpatizált.) Igaz, Bethlen időszakában a magyar külpolitika – a területi revízió reményében – Olaszország felé orientálódott.

Klebelsberg a neonacionalizmushoz való viszonyt nem tekintette mérlegelés tárgyának: „[...] a magyar irodalomnak, művészetnek, tudománynak [...] oda kell állnia a nemzeti gondolat szolgálatába.” Ebben az értelemben nemcsak a művészek, a tudósok, de a pedagógusok mozgásszabadságát is erősen korlátozta. Igaz, hogy e tekintetben nem volt szükség különösebb presszióra, hiszen a társadalom, főleg az értelmiség, mélyen átítatódott a „Csonka Magyarország nem ország, egész Magyar-

ország mennyország” hitével.

Nagy igyekezettel s a rá jellemző fáradhatatlansággal hirdette: „Európa e részén műveltségi elsőbbségünket nemcsak fenn kell tartanunk, hanem kötelességünk azt erősíteni, többek között azért, mert a felelősség meghozza nekünk a külföld elismerését és végső kifejlődésében érleli Trianon revíziójának gondolatát.” Nem vall reálpolitikai érzékre az az illúziója, hogy éppen azok a nyugati hatalmak fogják korrigálni a párizsi diktátumot, amelyek kezdeményezői voltak. Magyarországnak a második világháborúban betöltött szerepe bizonyítja, hogy a horthysta elit maga is inkább a katonai erőre támaszkodott, semmint a szellemire, amikor – a „történelmi” Magyarország feltámasztásának reményében – vazallusa lett a hitleri Németországnak.

A klebelsbergi szellem azóta is bűvópatakként kíséri és áthatja a magyar revansista politikusok tevékenységét. Igen kifinomultan tükrözi ezt *Szabó István*nak, a Magyar Demokrata Néppárt elnökének megnyilatkozása: „Nekünk, magyaroknak az elszakadt nemzetrészek megmentésére nincs más eszközünk, mint az európai integrációban újra összegyűjteni azt, ami Trianonban szétszóratott. [...1 van-e újabb ezeregyszáz évre mandátumunk a Kárpát-medencében, szembe tudjuk-e szegezni kulturális hagyományainkat a globalizálódó világ »gleichschaltoltságával«, érvényre tudjuk-e juttatni a szubszidiaritás elvét az integráció keretei között?” És akkor nem szóltam a jobboldal kemény magjának immár nyílt irredentizmusáról.

Amíg nem ismerjük el a népek, nemzetek kultúrájának egyenértékűségét, amíg vélt felsőbbrendűségünk göggyével közeledünk szomszédainkhoz, ne reméljük, hogy Európa e térségében beköszönhet a kölcsönös megbecsülés és béke időszaka.

EZREDEVÉG, 1999. szeptember

HÓMAN BÁLINT PÁLYÁJA

Manapság egyre többet hallani Hóman Bálintról, a két világháború közötti korszak történészéről, politikusáról. A kultúra irányának egyik meghatározó egyénisége volt a maga idején, s nyilván nem véletlen, hogy a jelenlegi rezsim is azzá akarja „előléptetni”.

NÉHÁNY ÉLETRAJZI ADAT

Budapesten született 1885. december 29-én. 1908-ban szerzett bölcsészdoktori

diplomát a Pázmány Péter Tudományegyetemen. Tehetsége és nagy munkabírása révén igen hamar látványos karriert futott be. Dolgozott az Egyetemi Könyvtárban, 1922-ben igazgatója lett az Országos Széchényi Könyvtárnak, 1923-ban pedig már a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatói posztját tudhatta magáénak. 1925-től 1931-ig a PPTE középkori tanszékének tanára. Eközben tagja a Magyar Tudományos Akadémiának, és se szeri, se száma azoknak a tudományos-történelmi társulatoknak, melyekben elnöki tisztséget töltött be. Termékenységét bizonyítja, hogy cikkei megszámlálhatatlanok, s csaknem 100 kisebb-nagyobb monográfia került ki a tolla alól. 1935-ben a bolognai egyetem díszdoktorává fogadta.

1932 októberében már a Gömbös-kormány kultuszminisztereként legfőbb irányítója a magyar művelődéspolitikának, s e beosztásban megszabta az iskolaügy, a nevelés, a tudomány és művészet hivatalos eszmeiségét.

A TÖRTÉNÉSZ

Hóman Bálint történészi pályája kezdetén a pozitivista irányzathoz csatlakozott. Ez a 19. század második felében elterjedt iskola – Auguste Comte nyomdokain járva – tagadta a történelmi törvényszerűségeket, az események közötti belső összefüggéseket, azok megismerésének lehetőségét. Érdeme viszont, hogy adatgyűjtéssel, rész kutatásokkal előkészítette más „izmusok” számára a szintézis munkáját.

Ebben a periódusban a történész jelentős művekkel gazdagította életművét. (A magyar városok az Árpádok korában, Őstörténetünk keleti forrásai, A honfoglaló törzsek megtelepedése, Adó vagy földbér, Magyar pénztörténet, Szent István görög oklevelekben stb.)

A dualizmus összeomlása, az 1918–1919-es forradalmak, illetve azok veresége után a „nemzeti lélek” válsága gyökeres fordulatra készítette Hóman Bálintot. A két világháború közötti időszakban megnőtt a történettudomány presztízse, a rendszer apológiájában játszott szerepe. Ám ehhez olyan ideológiától áthatott társadalomtudományra volt szükség, mely egységes elv alapján végzi el a múlt elemzését és összegezését, mely egy misztikus indíttatású folyamatosságot lehel a sokszázéves nemzet fejlődésébe – a magyarság örökkévalóságát, küldetését, felsőbbrendűségét bizonyítandó. Erre a „földhözragadt” és „materialista” pozitívizmust alkalmatlannak találta, mert az egymástól elszakítva tárgyalta a politikai, gazdasági, kulturális fejlődést, alig tartva kapcsolatot egymás között. (*Magyar történet*) Így – állítja Hóman – nehezen lehet kimutatni valami szerves, mindent átfogó princípium érvényesülését az emberiség történetében. Olyan erő létezését kellett kimutatnia, melynek osztályfelettsége alkalmasnak tűnt a népi egységek deklarálására, a rendszer érdekeinek védelmére. Németországban kidolgozták a hivatalos magyar teoretikusok számára is legmegfelelőbb elméletet, a szellemtörténetet, amelyet Hómanéknak csak honosítaniok kellett (Dilthey, Schmoller, Lamprecht).

Hóman és Szekfü legjelentősebb közös alkotásának, a *Magyar történet* című nagyszabású munkának előszavában olvashatjuk: „Az emberi történet nem egyéb, mint a lélek története ... És a magyar történet nem egyéb, mint a magyar lélek története ... Minden korszakban az egész magyarság lelkének, az egész magyar léleknek megrajzolására kell törekednünk...”

Nem arról van szó, hogy a szellemtörténet e hazai képviselői elrugaskodtak volna a történelem anyagi világtól, annak kutatását nem mellőzhették, de – mint vallották: „a

megfoghatatlanok, a lelkiek azok, melyek primér voltukban minden egyebet irányítanak, mindennek megadják a mértékét”. Tagadták, hogy a „magyar génuszt” osztályszempontok determinálják. Elkerülhetetlen a marxi gondolatok felidézése: „Az emberek agyában levő képződményei is az ő anyagi, empirikusan megállapítható és anyagi előfeltételekhez kötött életfolyamatuk szükségszerű párlatai... Nem a tudat határozza meg az életet, hanem az élet határozza meg a tudatot.” (*Német ideológia*)

Feloldathatatlan ellentmondások közepette hirdették: a történelmet ugyan korzakokra kell bontani, „de a magyar lélek feloszthatatlan egység”. Hómanék szembeállították szellemtörténeti felfogásukat a történelmi materializmussal, de még az általuk (tévesen) anyagelvűnek minősített pozitívizmussal is. Hóman: „A materialista világnézet, s vele az osztályharc történetietlen, ezért merőben hamis ideológiája észrevétlenül belopakodott a magyar lélekbe.” (*A történelem útja*)

Hogy mennyire leplezett úri szempontok bújtak meg a hórnani koncepció mögött, bizonyítja az az állítása, miszerint a hazánkban élő munkásság zöme nem magyar (?), szíve sem az, ezért nem vezetheti az országot. Könnyű felfedezni e tétel háttérében a Tanácsköztársaság számára „félelmetes” árnyékát.

Hómannál testet öltött a lélek, amikor kijelentette: a történelmi fejlődés irányát, ütemét a vezérek belső alkata diktálja. Ismerve politikai *ars poeticáját*, nem kétséges, itt Horthy, Mussolini, Hitler személyiségének idealizálásáról van szó.

A szellemtörténészek szerint a felépítmény, s a tudati szférában lezajló mozgások eredőiként végső soron nem a társadalom anyagi erői munkálnak, hanem irracionális, éteri sugallatok. Az egyének és nemzetek lelki életének „közös” struktúrájából vezetik le a célok és érdekek azonosságát. Az időtlen, állandó, statikus emberi természetre alapozzák a kapitalizmus múlhatatlanságát is. Arra tőlük nem kapunk választ, miféle lelki folyamatok játszottak szerepet például a feudalizmus anakronizmussá válásában?

Hóman ekképp summáz: „A szellemtörténet a lelkiségben az összes politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális ... változásokat szükségszerűen megelőző és irányító szellemi áramlatokban ... szintetizáló tényezőit ismerte fel...” (*A történelem útja*)

A nemzeti létet úgy fogja fel, mint a tudat manifesztálódását. A nemzet nála osztályfelettivé eszményesített kollektívum, mely keretét adja a népnek és a fajnak. A történész nem ismeri el a nácik biológiai rasszizmusát, mert szerinte a nemzetek különböző fajtákból ötvözött képződmények. A magyarság megőrizte dominanciáját, úgy asszimilálta környezetét. Mint fejtegeti: a nemzet a népben, a nép a fajokban gyökerezik.

A parlament 1939. augusztus 8-i ülésén méltatta Szent István érdemeit: István lelke a magyar öntudat, a krisztusi hit, a nyugati szellem *háromsága*, mely befogadta a latin kultúrát, a francia-bencés műveltséget, a lombard-olasz építőművészetet, a francia-bajor udvari színvonalat, mindezt összegyúrta a magyarság ősi hagyományaival – s megalapozni vélte ezzel az egységes honi kultúrát.

A Szovjetunió szomszédságában született az a középkorba visszavetített elmélete, mely szerint mindig akkor kerültünk veszélybe, amikor nem tudtuk érdekeinket összhangba hozni a Nyugat elképzeléseivel. Szent István-i örökségként kezelte ezt az orientációt, melyben a fennmaradás és a győzelem zálogát akarta látni. Hóman a 16–17. század harcaiban a vallási motívumokat, a katolicizmusprotestantizmus ellentétet tartotta meghatározónak. A kereszténység és a barokk magyarországi térhódítása mögött nem társadalmi-anyagi tényezőket fedezett fel, pusztán a Nyugat hatását, amelyet csak „magyarosítani” kellett.

Felértékelte a feudalizmust, mert akkor – vélte – az országnak nagyhatalmi státusza volt. Kárhoztatta az úr és jobbágy közötti harcot, még a *Tripartitumot* is, mert az

megbontotta a magyarság egységét és az osztálybékét. A végvári idillt tekintette példának, „hol a nagyúr és a szegény hajdú meleg szeretettel húzódnak egymáshoz”.

A *Magyar történetben* feladta a függetlenségi gondolatot, amikor azt állította, hogy a keleti veszedelem kivédésének leghathatósabb módszere az Ausztriával való együttműködés volt. Úgy vélte, az 1867-es kiegyezés betetőzte a szuverenitásért folytatott harcot, mintegy visszasírva a dualizmus nyújtotta „biztonságot”.

Hóman Bálint nem tagadta irrendenta beállítottságát, de azt igen, hogy imperialista lett volna. Pedig a „mindent vissza!” jelszót és programot bajos nem imperialisztikusnak nevezni. Vallotta: a Szovjetunióval szemben az integer Magyarország lenne a legjobb garancia.

A KULTÚRPOLITIKUS

Hóman Bálint 1932-től –kisebb megszakításokkal – 1942-ig töltötte be a kultuszminiszteri tiszteket, s e funkciójában szerepet játszott az ország szellemi életének jobbratulódásában, annak „gleichschaltolására” irányuló törekvésekben.

A kultúrpolitika alaphangját Hóman a Gömbös-féle Nemzeti Munkatervben (1932. október 26.) adta meg (83-91. pontok). Ebben a programban csírájában megtalálhatók azok az elképzelések, melyeknek nagy részét kultuszminiszteri tevékenysége során igyekezett megvalósítani.

A húszas években kultúrpolitikai felfogása alig tért el Klebelsbergétől. Ő is számúzni akarta a nevelésből a netán még fellelhető liberális és demokratikus elemeket. Mint kultuszminiszter azonban meghaladni törekedett a neonacionalizmust, mert nem tartotta alkalmasnak arra, hogy a harmincas évek szélsőjobbaldali szellemi áramlatait befogadja. A kultúrfölény koncepcióját túlságosan defenzívnek vélte, s ezért felváltotta a „nemzetnevelés” offenzívabb és agresszívabb formulájával.

Hóman a kultúra és iskola központosításának, uniformizálásának híve volt. Az 1941. IX. törvénycikkkel bevezette a nyolcosztályos elemi iskolai rendszert, de érintetlenül hagyta a zsákutcát jelentő polgári iskolát. Az általa megszervezett nyolc tankerületi főigazgatóság (1935.VI. te.) feladata volt a szigorú kontroll intézményesítése a nevelés és az oktatás felett valamennyi iskolatípusban. Alapvető céljának tekintette a „magyar világnézet”, a „nemzeti közszellem” kialakítását. Nevelési elképzeléseinek fókuszában a magyar történelem, irodalom és földrajz állt. Mint mondotta: a szomszédos népek azért tulajdonítanak túlzott jelentőséget a világtörténelemnek, mert nincs nemzeti történelmük, és sohasem játszottak világtörténelmi szerepet. Nem így a magyar!

Növelte a humán tárgyak óráinak számát, hogy nagyobb teret kapjon a tanintézetekben a nemzeti eszme, a vallásos gondolat, a magyar műveltség, a keresztény erkölcs és az állampolgári öntudat. Tagadta kulturális politikájának párt- vagy osztályjellegét.

Az 1939. II. te. kiszélesítette a leventeoktatást, nem is leplezve a fiatalság militarizálásának szándékát, Hómannak dédelgetett terve volt az elitképzés, ezért igyekezett távol tartani az „alsóbb néposztályokat” a gimnáziumoktól, kivált az egyetemektől. Tőle idézek: „A középiskola a nemzeti életben vezető szerepre hivatott értelmiség nevelésére szolgáló iskolafaj.” A népi elemek felkarolásának szüntelen hangoztatása ellenére, elzárkózott tőlük, tartva a „nemzet” számára káros kontra-szelekciótól. Joggal vetette fel a kérdést Bajcsy-Zsilinszky Endre egyik parlamenti

felszólalásában: miért nem fél az úri osztályok tehetségtelen csemetéitől is? A kultuszminiszter nagy súlyt helyezett a „középosztály” ivadékai tudásszintjének emelésére, mert „magas műveltség nélkül elbukunk a népek versenyében”. Egy ilyen alulmaradás pedig veszélybe sodorhatja a magyar kultúrfölényre és történelmi elhivatottságra épülő szupremáciát.

Az értelmiség túlnépesedése ellen (mely valójában csak relatív volt) a zsidó tanerő korlátozásával (VKM 1172/1940) és a revíziós politikával harcolt.

Fő ellenségnek a szocializmust és az internacionalizmust tartotta, de élesen szembehelyezkedett a mérsékelt baloldali törekvésekkel is, mondván: a nép éretlen a demokráciára.

Gömbös azért választotta Hóman Bálintot kultuszminiszterének – túl azokon a rokon szálakon, melyek őt Telekihez és Darányihoz fűzték mert a történettudományt alapvető ideológiai faktornak tekintette, s barátját meg nem alkuvó, jobboldali beállítottságúnak ismerte, akit alkalmasnak talált arra, hogy totális elképzeléseit eszmeileg alátámassza.

A POLITIKUS

Hóman történelmi, kultúrügyi és politikai koncepciója között szerves összefüggés, kölcsönhatás állt fenn.

A tudós első politikai megnyilatkozásai az 1918-as polgári demokratikus forradalom időszakáig nyúlnak vissza. Egyik röpiratában a forradalom okait, gyökereit kutatta. Úgy látta, hogy a lehetetlen birtokpolitika, az elmaradott rendi közigazgatás, az elnyomott nép a maga szociális keserűségével, a bécsi kamarilla magyarellenessége mind-mind hozzájárultak a „kataklizmához”. Akkor úgy vélte, Károlyiék „Magyarországot meghódították a magyar népnek”. Lelkesedett a demokratikus reformokért, egyetértett a háborúban meggazdagodott hadiszállítókkal szembeni szigorú fellépésekkel. Egy november 4-i beszédében ünnepélyes tónusban méltatta 1918 jelentőségét.

A Tanácsköztársasággal egy pillanatig sem rokonszenvezett: sőt, alig egy évvel később az őszirózsás forradalom általa korábban felmagasztosított eszméit is megtagadta. Ezért Horthyék hamar megbocsátották „ballépését”, s teret biztosítottak számára a tudományos életben, fontos intézmények vezetésében, majd a kultusztárca élén.

1932-ben – már mint miniszter – a kormánypárt színeiben Székesfehérvár képviselője lett. Nagy befolyását bizonyítja, hogy az Egységpárt helyi szervezetét „Hóman-párt”-nak nevezték, mely e városban is egyeduralomra tört.

Hitler hatalomra kerülése után a szélsőjobboldal felé sodródott. (Szellemtörténeti társa, Szekfü Gyula ebben nem követte.) A német nyomás hatására és geopolitikai okokra hivatkozva az egyetlen lehetséges reálpolitikát a nácikkal való szoros szövetségben látta.

1940 júniusában emlékiratot küldött Teleki Pálnak, amelyben felülvizsgálva – korábbi felfogását – követelte, hogy a zsidókérdést helyezték faji alapokra. Szorgalmazta a Szociáldemokrata Párt betiltását, kiállt egy új, szigorított sajtótörvény mellett, mely további korlátozásokkal sújtaná a baloldalt, javasolva a sajtó, a rádió, a mozihíradó szigorúbb állami ellenőrzését. Hitler bizalmának elnyerése érdekében

indítványozta a németellenes elemeknek a polgári és katonai vezetésből való eltávolítását, a „megbízhatatlan” külügyi képviselők mielőbbi leváltását.

Hóman a kormánypárt tagja volt ugyan, de baráti kapcsolatokat tartott fenn a magyar nemzetiszocialistákkal. Jó viszonyt teremtett Szálasi Ferencsel és Hubay Kálmánnal. Többször próbált közvetíteni Horthy és Szálasi között, hogy közelebb hozza egymáshoz a két riválist. Állandóan tájékoztatta a nyilasokat a kormány titkos tanácskozásairól és szándékairól. Kezdeményezésére hozták létre az értelmiségi kormánybiztosságot, melynek élére a közismerten szélsőjobboldali Kultsár Istvánt állították. A miniszter és honatya aktívan támogatta a zsidóellenes szankciókat.

Mint a Legfőbb Honvédelmi Tanács tagja, 1941. április elején megszavazta Jugoszlávia azonnali lerohanását. A magyar és német nép sorsközösségét hangoztatva, helyeselte a háromhatalmi egyezséget. A Bárdossy-kormány ülésén szavazatával hozzájárult a Szovjetunió elleni háború megindításához, s minden megnyilatkozásában a harc folytatása mellett állt ki, mert a Szent István-i gondolat realizálásának reményét Hitler győzelmében látta.

Nem értett ugyan egyet a náci megszállással, de mindvégig hű maradt a magyar–német szövetség fenntartásához. Ezért jutott arra az elhatározásra, hogy tagja legyen a formálisan 1944. október 12-én megalakult és nyilas vezetés alatt álló Nemzeti Szövetségnek, melynek célja a horthysta fegyverszünet megakadályozása volt, s 1944. október 15-én jelentős szerepet játszott Szálasiék hatalomra jutásában. Amikor a Szövetség és a nyilas kormány Sopronba költözött, Hóman követte útjukat. A Szovjet Hadsereg közeledtekor ő is Nyugatra menekült, és amerikai fogságba esett.

1946. március 23-án a Gálfalvi vezette népbírószági tanács háború- és népellenes bűneiért életfogytiglani fegyházra ítélte. Váci rabságban halt meg 1953-ban.

EZREDEVÉG, 1993-január

SZEKFŰ GYULA ÉS A MAGYAR TÖRTÉNELEM

Szekfű Gyula a hazai polgári történetírás egyik legjelentősebb egyénisége volt. Pályája a dualizmus, majd az ellenforradalmi korszakon át a népi demokrácia elfogadásáig ívelt. Tévedések, illúziók, olykor külföldről „importált” divatos áramlatok hatására alakította ki a maga szakmai-politikai koncepcióját. A hitlerizmus előretörése láttán felismerte annak veszélyeit, s – nem csekély vívódások árán – fokozatosan szakított korábbi felfogásával, mígnem magáévá tette a demokratikus kibontakozás stratégiáját.

Nagy felkészültséggel, felelősséggel, flaubert-i műgonddal, kissé régies stílusban írott tanulmányait még akkor is élvezettel olvassuk, ha mondanivalójával vitánk van. Dolgozatait elemezve – egy újszerű felfogás tükrében – betekintést nyerünk több évszázados utunk eladdig kevésbé (vagy másként) ismert részleteibe, ugyanakkor rádöbbenve: a szerző nem öncélúan búvárkodott a honi história mélyvizeiben, hanem azért, hogy kora uralkodó osztályainak ideológiai támaszt nyújtson.

Munkásságára odafigyelt barát, ellenség. Ez adott súlyt a szekfüi fejtegetéseknek, és ad ma is. Nem lesz tanulság nélküli az utókor számára, ha kellő kritikával összegezzük a nagy alkotó életművét.

Szekfü Gyula 1883. május 23-án született Székesfehérváron. Középiskoláit szülővárosában, a cisztercita gimnáziumban végezte, ahol szigorú katolikus nevelésben részesült. (Már előljáróban megjegyezzük: politikai nézetei változtak, de vallásossága mindvégig csorbítatlan maradt.) Érettségi után a budapesti Eötvös Kollégium lakója, olyanok társaságában, mint *Horváth János*, *Kodály Zoltán*, *Szabó Dezső*. Egyetemi tanulmányai befejeztével a Nemzeti Múzeum Levéltárába, majd az Országos Levéltárba került. Maradandó nyomot hagyott lelkében tudós környezete: *Marczali Henrik*, a tanára, *Károlyi Árpád*, *Thallóczy Lajos* történészek. Ez utóbbiakkal a bécsi állami archívumban dolgozott együtt éveken át (1908-1925). Itt érlelődött jeles kutatóvá.

Miután rendkívül termékeny historikus volt, nincs módunk valamennyi (akár jelentős) művét górcső alá venni, csupán azokat (s azokat is csak nagy vonalakban), melyek meghatározóak a szakmai irodalom berkeiben, melyek az értelmiség nem lebecsülendő részét tartották fogságukban, s fényt derítenek a történész felfogására, fejlődésére, nézeteinek alakulására.

Mindenekelőtt vessünk egy kurta pillantást katolicizmusától befolyásolt metodikájára.

Szekfü Gyula a szellemtörténet (*Hóman Bálint* melletti) legmarkánsabb magyarországi képviselője. Rendkívüli hatással voltak rá a német idealista mesterek: *G. Schmoller*, *O. Hintze*, *Leopold von Ranke*, *F. Meinecke*. Akkor „lépett színre”, amikor a pozitívizmus Európaszerte már hanyatlásnak indult, de ezt nem haladó irányzatok követték, hanem – mint Németországban – a szellemtörténet. Ő azonban nem szakadt el teljesen a materialista világtól, elismerte a külső (anyagi) tényezők szellemi fejlődésre gyakorolt „nyomását”, ezeket azonban szintén spirituális természetűeknek tekintette. Azt hitte ugyanis, az osztályokat nem gazdasági-társadalmi rugók mozgatják, hanem döntően az emberi akarat, mely mögött az isteni szikra, intuíció rejlik.

A később napvilágot látott *Magyar történet* – mely korában a mértéket, forrást, irányvonalat jelentette – előszavában megtalálhatjuk filozófiája rövid összefoglalását: „Az emberi történet nem egyéb, mint az emberi lélek története. [...] És a magyar történet nem egyéb, mint a magyar lélek története ...”

Szekfü Gyula másik premisszája a keresztény-germán-magyar sorsközösség. Következésképpen kiállt az osztrák–magyar egymásrautaltság mellett, a keleti (török–orosz) veszedelemmel szemben. Sőt, a belső szociális és nemzeti indíttatású megmozdulásokkal szemben is. Ez világosan kiderült első nagyobb szabású munkájában, *A száműzött Rákóczi* című művében, amikor nyíltan, a felkelő, függetlenségükért harcoló kurucok ellenében, a bécsi udvar érdekeit szolgáló labancok oldalára állt. Ez a, könyv akkor (1913) igen negatív visszhangot keltett, főleg a 48-as rebellis dzsentrik körében. A vidéki kismesek felháborodásukban látványosan elégették a kötetet, s hazárulással vádolták szerzőjét.

1917-ben jelent meg *A magyar állam életrajza* című alkotása, mely a szellemtörténet jegyében átfogóan vizsgálta Magyarország helyzetét a honfoglalástól 1867-ig.

Az értekezés születésekor még javában dúlt az első világháború, s felrémlett a deáki közjogi örökség szétesésének lehetősége, a nemzetiségek szeparatizmusának erősödése.

Szekfű a kiegyezést átléphetetlen zárókőnek, fejlődésünk csúcsának, s nem kiindulópontnak tekintette. Úgy látta, az osztrák-magyar kompromisszum meghozta a szupremácia (nemzetiségek feletti uralom) és az európai civilizációba történő beépülés szintézisét. E kettőt állameszméje alapelvvé tette.

Nehezményezte, hogy a liberalizmus biztosította ugyan az emberi, vállalkozási és gazdagodási szabadságot, de elhanyagolta az országot fenntartó polgári tisztségviselők („középosztály”) érdekvédelmét. A nyugathoz, illetve a keresztény-germán közösséghez való csatlakozást István király tevékenységéhez kötötte, akihez fogható csak Széchenyi Istvánban látott. Értekezéseiben hosszú ideig előkelő helyet foglalt el – Kossuth Lajossal szemben – a „legnagyobb magyar” kultusza, személyiségének, nemzetformáló erejének túldimenzionálása, a magyar génusz szimbólumává avatása: „...Széchenyi nem is volt politikus, hanem több annál: egy egész nemzet erkölcsi energiájának, önfegyelmének és lelkiismeretének megtestesítése...”

A magyar állam életrajza egyik alapgondolata a romantikus antikapitalizmus, az agrárius gondolat. Kárhóztatta a szabadversenyre épülő tőkés alakzat gyors ütemű fejlődését, mert az nem „tisztelte” a rendi-hűbéri hierarciát, s tönkretette a feudális eredetű nemesség fejletlen technikával rendelkező birtokát.

A kapitalizmus végzetes hatásának okát a zsidóság gazdasági térhódításában látta. Az eddigiekből következik – *Tisza István* udvarhű magatartásának felmagasztalása, jóllehet nem értett egyet a miniszterelnök merkantilista politikájával. Azt is természetesnek kell tekintenünk, hogy elítélte Petőfi és Ady forradalmiságát. Szembehelyezkedett 1848 céljaival, mert az ki akarta szakítani hazáját a magyar-germán közösségből. Ő a Monarchia feltételei között érvényesülő nemzeti önállóság híve volt, de nem az elszakadással járó függetlenségé. (Még olyan irracionális államokat is dédelgetett, miszerint a magyarok szerezzék meg a dualizmuson belüli politikai hegemoniát.)

Pártokon, osztályokon felülállónak vallotta magát, noha nyíltan hirdette az állami alkalmazásban álló keresztény tisztviselők, a „középosztálybeliek” vezető szerepét. (Ez utóbbi elv történelmi koncepciójának harmadik eleme volt.)

Amíg az általa igen nagyra becsült *Kemény Zsigmond* és követői a tőkés fejlődést ösztönző liberális parlamenti kormányzással és a szabadverseny előmozdításával akarták útját állni egy újabb revolúciónak, addig Szekfű magát a liberalizmust bírálja, amiért az nem tudta megakadályozni a forradalmat és a nemzetiségek szabadságtörekvéseit.

A háborús összeomlás, az orosz szocialista forradalom, az 1918-1919-es hazai események és végül Trianon olyan, alig kiheverhető traumát okoztak Szekfűnek, hogy az ellenforradalom karjaiba menekült. Ő lett a bethleni korszak fő teoretikusa, aki *A három nemzedék* című alapvető munkájában ideológiailag támasztotta alá Horthyék rendszerét. (*A Magyar Szemle* élén betöltött szerepe ezt a küldetését alátámasztja.) *A magyar állam életrajza* megírása óta bekövetkezett „tragikus” fordulatok radikalizálták a történész forradalomellenességét, nacionalizmusát, antiszemitizmusát és konzervativizmusát. *A három nemzedék* (1920) a keresztény-nemzeti értelmiség katekizmusa lett. Tanulmányának célját az alábbiakban foglalta össze: „...ilyen katasztrófa, ilyen szomorú kimenetel csakis beteges előzményekből szökkenhet elő. Ezen beteges előzmények felkutatása lesz könyvem feladata...” Állandóan visszatérő diagnózisa és konklúziója: a legfőbb kór, mely a társadalmat emészttette – hite szerint –

a liberalizmus, mert gyenge volt a forradalmak feltartóztatására, a nemzetiségek kiválásának megakadályozására, mert utat nyitott a „nemzetfenntartó középosztály” elszegényedését siettető tőkés szabadversenynek. Nála a szabadelvűség is szellemtörténeti megvilágítást kap: nem mutatja ki annak osztályalapjait, társadalmi-anyagi hátterét. Amíg *A magyar állam életrajza* konzervatív kritikáját adta a revolúciónak, *A három nemzedék* írója már ellenforradalmi jellegű bírálatot mond felette: „A forradalom [...] egyszerűen beteg állapot, krízis, mely beteg birodalmakban, hanyatló nemzeti korokban sztereotip egyhangúsággal ugyanazon tünetek között jelentkezik.” Véleménye szerint mind a forradalom, mind a liberalizmus letérés a nemzetfejlődés szerves útjáról. Mindkettőt a magyar lélekre ártalmas külföldi áfiumnak tekintette.

*A három nemzedék*ben kiteljesedett a Széchenyi-kultusz. A „legnagyobb magyar” nála idealizált, stilizált fantomképpé válik. Kerüli Széchenyi polgári átalakulást igenlő és sürgető programjának említését, és konzervatív reformerré torzítja. Ám nem tagadja anyagiakban testet öltő lépéseit: „...a nevéhez fűződő gyakorlati kezdeményezések: Vaskapu, Duna-gőzhajózás, Tisza-szabályozás, hídépítés, lófuttatások, nemzeti társkörök alapítása, mindez csak mellékes, alárendelt jelentőségű volt, mondhatnék: fogás az erkölcsi cél szolgálatában.”

A 19. század reformnemzedékének súlyos hibáját látja abban, hogy az letért a Széchenyi által megjelölt útról, akinek politikája „a lélekből fakadt”. Miután a „legnagyobb magyar” magára maradt, a nemzet zárt sorokban haladt a katasztrófa felé. Szekfű úgy látja, hogy a munkásság azért hullott a szocializmus ölébe, mert a liberalizmus érzéketlen volt a népjóléti kérdések iránt. A szabadelvűségnek tudja be tehát, hogy a marxizmusnak sikerült „megmérgeznie” a primitív tömegeket, mert az elhanyagolt, műveletlen sokaság lelke csak anyagi eszközökkel nyerhető meg, „amint ez a marxizmus példátlan durva materialista, szellemi erőket kereken tagadó felfogásának meg is felel”. A szocializmusban önzést, gyűlölködést, s az azt kifejező osztályharcot lát, mely forradalmi erőszakot alkalmaz, hogy érvényesüljön a proletárság abszolutizmusa.

Szekfű Gyula a nemzetiségi ellentéteket is a liberalizmus számlájára írja, mert – szerinte – az felszította a kisebbségi szenvedélyeket. Arról nem szól, hogy a nemzetiségi jogok kiszélesítésével, autonómiával csökkenteni lehetett volna az etnikai gondokat.

A történész továbbra is kitarzott a keresztény-magyar-germán állameszme mellett, melyben csodaszert látott. A nemzetiségi problematikát is közjogi oldalról közelíti meg: ne nyúljunk e kérdéshez, mert megbolygatnók az Ausztriához kötődő kapcsolatokat, meglazítva ezzel a konstrukció pilléreit.

A szabadelvűség feletti ítéletének szellemtörténeti végkövetkeztetése: „...a liberális radikalizmusunk nem egyébnek minősíthető, mint az ősmagyar természet gyöngéi, szenvedélyei előtérbe nyomulásának és politikai érvényesülésének.”

A kapitalizmus erősödésével, annak a „középosztályra” gyakorolt növekvő negatív hatásával egyenes arányban radikalizálódott Szekfű Gyula antiszemizmusa. Mint írja: Magyarország a Nyugat segítségével irányt vett a tőkés berendezkedésre. Fájdalom, a történelmi „középosztály” nem kapaszkodott bele a polgárosodás szekerébe, mivel ez a privilegizált réteg görcsösen ragaszkodott az úri pályákhoz. Ennek a „darwini” harcnak az lett a következménye, hogy elszegényedett, meggyengült, s egyre kevésbé vált alkalmassá vezető szerepre. Helyette megszállta az állami hivatalokat, míg a keletkezett űrt a konkurencia nélküli zsidóság töltötte be, mely Galíciából pótolta önmagát. A gazdasági élet súlypontja a városokba (mindenekelőtt Budapestre) tevődött át, ahonnan a zsidóság irányítja a vidéket is. Fél attól, hogyha az izraeliták kezükbe

veszik a gazdaságot, megszerzik a kulturális élet fölötti ellenőrzést is. Hibának tartja az 1867-es emancipációt, mert az nem korlátozta a keletről jövő bevándorlási hullámot.

Szekfű Gyula nacionalizmusának tartalma a dualizmus időszakában a nemzetiségek megtartása, a felettük való uralom biztosítása. Trianonnal immár a történelmi Magyarország visszaállításának ideológiája lett. Ez a koncepció összhangban volt *Klebensberg Kunó* neonacionalizmusával, illetve szupremácia-felfogásával.

Mint ahogy az első kettő, a harmadik nemzedék sem kerüli el a történész éles kritikáját. Nem tartja alkalmasnak a reformokra, mivel megtagadva múltját, a neo-barokk szellemiség rabja lett, s elfelejtette, elvetette Széchenyi reform-konzervativizmusát. Egzisztenciális megfontolásokból a tekintélytisztelet büvkörében él. Úgy véli, ha műveltséget adnak a parasztság legjobbjainak, alkalmassá válnak arra, hogy feltöltsék az elerőtlenedett „középosztályt”. Keresztény ellentámadást javasol a zsidóság gazdasági és kulturális előnyomulásának megakadályozására. Ebben a harmadik nemzedéknek kell vállalnia az úttörő szerepet. Egyik vezérgondolata a magyar történelmi hagyományok ápolása: „A nemzeti fejlődés során tehát semmi érték el nem vész, viszont semmi új nem tehet szert igazi hatásra a nemzettestben, ha nem tud hozzákapcsolódni a nemzeti hagyományokhoz.” Reform és konzerválás, újítás és tradíció szintézise – ez vezet a magyarabb magyarsághoz.

Az 1924-ben megjelent *Történelempolitikai tanulmányok* című cikksorozatában még nem látunk törést a szekfűi gondolatmenetben. Ellenkezőleg: mintha megerősíteni szándékozna mindazt, amit *A magyar állam életrajzában*, illetve *A három nemzedékben* kifejtett. Visszatért a „középosztály” elsíratásához, a szabadelvűség bírálatához és a rasszizmus sajátos értelmezéséhez.

Az állam gyengülését abban látja, hogy az elszegényedő, nemzetfenntartó „középosztály” már nem tud adózni, míg az adózó államfenntartókat nem tekinti nemzetfenntartóknak. Azt véli ideálisnak, ha mindkettő egyesülne a történelmi osztályban.

Szekfű Gyula említett cikksorozatában nagy teret szentelt a fajelméletnek. Ez utóbbi probléma felvetése mutatja, hogy a nácizmus ideológiája bizonyos kérdések újragondolására készítette. Nem osztozik Rosenbergék fajbiológiai elméletében, de a magyar ihletésű turanizmusban sem. „Természettudományi értelemben kimondjuk, hogy a magyar, német, olasz, tót, oláh stb. fajok nincsenek és nem is voltak; faji szempontból csak négy-öt faj volt Európában, és az egyes nemzetek ezekből vannak összegegyűrva.” Ezúttal ne akadékoskodjunk: vannak-e emberfajok vagy csak fajták. Szekfű az „alapfajok” mibenlétére nem ad magyarázatot, azokban az alakuló etnikumok „összülleit” látja.

A történész a lényegre tapint, amikor kijelenti : a „fajok” közötti biológiai értékkülönbségek meghirdetése összefügg a sovíniszta, imperialista törekvések elméleti megindoklásával. Vallja, a hitleri rasszizmus helyett a történelmileg keletkezett népfajt kell a társadalmi felfogás középpontjába helyezni. E mitizált fogalomban a lélek nemzedékről nemzedékre való átöröklését emeli ki. „A leszármazók összetulajdonságait, az egész jellegét mégiscsak az eredeti fajok adják meg, amelyekből az illetők származnak.” A mai államban – írja – különböző fajok élnek, ugyanaz a nép vegyes összetételű. Tiszta faj nincsen, a zsidóság sem az, de egyesíti őket a vallás. Ez a zártság konzerválta karakterüket, mely lehetetlenné teszi a más népekkel való asszimilációt.

Szekfű nem tagadja az osztályok létezését, de azokat integrálja a nemzetnépfaj kategóriájába, „kihúzza ezzel” a szociális antagonizmusok méregfogát.

A Magyar Történetben – melyet e tanulmány keretében csak érintünk, mert nem ad

a korábbiakhoz új alap gondolatokat – is kiállt amellett, hogy a magyar nemzet olyan politikai jelenség, melynek ideológiai, kulturális és erkölcsi tartalma van: a kereszténység tett bennünket szerves népfajjá. A magyarság tehát mindenekelőtt lelki egység. Különös várakozással tekint a katolikus egyházra, amelyben szintetizáló és forradalomellenes erőt lát: materializmus helyett vallásosság, osztályharc helyett nemzeti egység – ez az óhaja.

A gazdasági válság okozta nagy társadalmi feszültségek, majd a hitlerizmus hatalomra kerülése Szekfűben egy tisztulási folyamatot indított meg. Rá kellett döbbsennie arra, hogy az az út, amelyen eddig haladt, nemzeti krízishez vezet. Nézeteinek átértékelése lassú és fokozatos volt, nehezen küzdötte le eszmei-politikai beidegződéseit, ám – ellentétben Hóman Bálinttal – végül mégiscsak megtagadta régi önmagát, hogy egy új Szekfű Gyula szembesüljön a fasizmussal és a háborúval.

A három nemzedék 1933-as kiadásának *És ami utána következik* című fejezetében ugyan még mindig a zsidóságot tette felelőssé a kapitalizmus „visszásságaiért”, ugyanakkor egyre erőteljesebben bírálja a „neobarokk korszakot”, mely nem vétlen a körülmények rosszabbodásában. *A mai Széchenyiben* (1935) már nyíltan leleplezi a náciizmust, noha továbbra is védi az aulikus birodalmi gondolatot, igaz, immár antihitlerista éllel.

Újabb lendületet adott pozitív fordulatának az 1938 márciusában bekövetkezett Anschluss. Sorra adta fel szellemi hadállásait: szakított a keresztény-germán-magyar kultúrközösség koncepciójával, s az úgynevezett „bécsi döntések” után végrehajtott nemzetiségellenes atrocitások kikezdték a Szent István-i állameszméről vallott nézeteit is.

A történész azonban továbbra sem mutatott igazán érdeklődést a szociális problémák iránt. A földkérdés volt az egyetlen, melynek megoldását sürgette, de sohasem gondolt radikális – a mezőgazdaság modernizálását elősegítő – reformra. Az is megfigyelhető, hogy – korábbi ellenszenvét részben feladva – megértőbbé vált a liberalizmus iránt: támogatta a választójog kiszélesítését. Közeledett egyúttal a népi tábor felé is, de hamarosan megtorpant, nem tudott azonosulni a jobbszárny fajvédő felfogásával.

Mint keresztény értelmiségi félti a középosztályt a kockázatosnak vélt felhígulástól. „Az én polgári észjárásom a magyarországi fejlődés újabb megtörésétől tart, ha a nép széles rétegét emelkedésében nem várja készen egy széles befogadóképességű magyar polgári osztály.”

A háború kitörése felgyorsította Szekfű Gyula fejlődését. A *Népszava* nevezetes 1941-es karácsonyi számában bátran vállalta a kiállást a demokratikus Magyarország mellett. *A szabadság fogalma* című írásában bevallotta, hogy sohasem voltak kapcsolatai a munkássággal és parasztsággal, sohasem rokonszenvezett a marxizmussal, de vészhelyzetben össze kell fogni. Valláserkölcsei fejtegetésbe kezd a keresztény eszmeiségről, az emberi méltóságról és az élet iránti tiszteletről. Úgy véli, az idő a gyengék küzdelmét támogatja, ha a műveltség terjedésével a természetjog tudatosul az emberekben.

A háború alatt közzétett írásainak mindegyike egy-egy erőteljesebb lépés a népi demokrácia felé. Nem azt hangsúlyozza, ami elválasztja őt a progressziótól, hanem próbálja – ballasztjaitól való megszabadulása árán – az érintkezési pontokat felkutatni. Még nem az új Szekfű, de már nem is a régi. Átmenet azokhoz, akikben felismerte az új világ előhírnökeit.

1942- ben a szupremácia mellett tört lándzsát: „... elárulnék múltunkat, eladnók rossz kufárokként jövőnket, ha lemondanánk arról a történelmi magyar államfogalomról, mely békén, védőleg fogott össze egy évezreden át a magyarral együtt annyi már nem magyar nemzetiséget.” Később ebben a kérdésben is realpolitikusként bizonyult.

1943- ban, a *Magyar Nemzet* számára írott *Valahol utat veszítettünk* című cikksorozatában kezdenek kirajzolódni a történelmi szükségszerűséget felismerő historikus új koncepciójának körvonalai. „Az utóbbi 60–70 év mutatja, hogy az intézmények önmagukban, lélek nélkül mégsem képesek túlságos állami rendszer, etatizmus kifejlődését megakadályozni. Ha azt keressük, hol veszítettük el az utat, akkor azt a pontot kell megkeresnünk, ahol a demokratikus intézmények működése lelketlen rutinná [...] lett, s ahol ezek az intézmények nem voltak immár képesek az egyén és a társadalom jogos igényeinek kielégítésére.” Úgy gondolja, hogy akkor veszítettünk utat, amikor az állam öncélúvá vált. Ebben az időben még mindig hitte, hogy a „középosztály” kivezetheti az országot a válságból.

1942-ben – rövid ideig – a Magyar Történelmi Emlékbizottság elnöke volt, de nem vállalta a faszizmus elleni aktív harcot. A nyilas rémuralom alatt bujkálásra kényszerült.

A felszabadulás élménye már demokratikus pályára állította Szekfű Gyulát. Horthy-ékat okolja, amiért Magyarország Hitler támogatója lett, s elítéli a „középosztályt”, mert németrajongásával lehetlenné tette a szakítást. Sürgette az értelmiség és munkásság kézfogását. Nagy felfedezés részéről annak felismerése, miszerint a társadalom nem osztályokra esett szét, hanem egy vékony kizsákmányoló rétegre és a kizsákmányolt többségre, melyek között már nem jöhetett létre semmiféle kompromisszum. Egyetlen kiút maradt: a revolúció.

1946 januárjában, Lenin halálának 22. évfordulóján, ő tartotta az emlékbeszédet a Magyar Állami Operaházban. A bolsevik vezetőt a modern idők egyik demiurgosának nevezte, aki mindenkor a szegények pártján állt, egész pályája az elnyomás alóli felszabadítás útja volt. „Az, akinek élete eredményeiért évtizedek múlva is hadba száll és életét ajánlja és adja a földkerekség egyhatoda, az a történelmi személyiség a legnagyobbak közül való, s hozzá méretben és hatásban alig fogható valaki.”

Világosan látja, megindult a forradalom, melytől nem riadt vissza, mint korábban. Felismerte, hogy mivel Magyarországot a Szovjetunió szabadította fel, nem nyugati, hanem proletár típusú államrendszer jön létre: „A Szovjetunióknak minden joga megvan gondoskodni arról, hogy keserű áldozatokkal szerzett győzelme után hasonló támadásoknak ne legyen többé kitéve.” Tudja, a régi uralkodó osztályok és közép-retegek kompromittáltak magukat a németek oldalán, ezért logikus lett számára a munkások és parasztok által vezetett állam kialakulása. Tisztelettel nyilatkozott a dolgozókról, akik éhezve-fázva fogtak neki az ország újjáépítésének. Már nem álmodzik többé a keresztény-germán-magyar sorsközösségről, elfogadja a realitásokat, a trianoni *status quot*, a Szovjetunió szomszédságát: „Az idő és a szomszédi együttélés sokat fog itt segíteni. A leggyorsabb hatás lenne, ha minél több magyar szemlélhetné meg az új nagy szomszéd országot és ismerhetné meg annak emberies, emberséges népét.”

Sajnálja, hogy a „középosztály” semmit sem okult a történelemből. 1945-ben ez a középosztály azért szavazott a Független Kisgazdapártra, mert remélte vezető szerepének visszanyerését, s még attól sem riad vissza, hogy imádkozzék egy amerikai atomháborúért, mely gyökeresen megváltoztatná a nemzetközi konstellációt. Szekfű látja, ez a „középosztály” visszahúzó erő lett, nem keresi a kapcsolatot a munkássággal és parasztsággal, nem ismerte fel, hogy a múlt sohasem tér vissza többé. Kárhoztatta a polgári sajtót, amiért viszályt szít, ahelyett, hogy az építőmunkát és a nemzeti egységet

segítené. „A reform híján jött a forradalom, melynek sodrában élünk, és amelynek hatása alatt kell, kialakítanunk életünk új formáit.” Nyíltan kimondta: nem kell kommunistának lenni, mindenki megőrizheti vallását, történelmét, hagyományait. Kiállt a kultúra pluralizmusa mellett.

1952-ben jelent meg utolsó műve, *Az öreg Kossuth*, melyben szakított korábbi negatív Kossuth-képével és reform-konzervativizmusával.

1946-1948 között moszkvai nagykövet volt, s e tisztségben tagja a Párizsba kiküldött magyar béke delegációnak. A francia fővárosból üzent: „... a magyarnak meglesz a lehetősége nagy tehetségei kifejlesztésére s újabb, jobb élet alkotására. De ezt az utat nem lehet másképpen elképzelni, mint a Szovjetunió támogatásával.” Szekfű Gyula tehát szembeszállt azokkal a nacionalistákkal, akik a trianoni sérelmeket még a második világháborúban játszott szerepünk után sem tudták megemészteni.

Elhatalmasodó betegsége ellenére nem vonult vissza a közéletből. 1953-tól országgyűlési képviselő, 1954-től pedig az Elnöki Tanács tagja volt.

1955. június 28-án, Budapesten halt meg.

EZREDEVÉG, 2000. december

Készült 500 példányban

ISBN 963 440 065 5

ISSN 0866-4420

Felelős kiadó a szerző

Felelős szerkesztő Tabák András

010009 Tótfalusi Tannyomda, Budapest

Felelős vezető Nagy Lajos igazgató

Terjeszti a Könyvtárellátó Közhasznú Társaság
